Title लघुसिद्धान्त कौमुदी

Author वरदराजः

Extent ३८ पत्र Age

Subject व्याकरण

लघुसिद्धान्त कौमुदी
व.द.द.नं.

सिद्धांत
लघुकौमुदी १

Complete
स्टेशन

Fo. 38

२०६

उरपत्रानि

२६ पोत्रा

नं. २८१६

[illegible]

ल॰ कौ॰ १

ॐ नमः शिवाय ॥ ॐ नत्वा सरस्वतीं देवीं शुद्धां गुण्यां करोम्यहं पाणिनीयप्रवेशाय लघुसिद्धान्तकौमु-
दीं ॥ अइउण् ऋलृक् एओङ् ऐऔच् हयवरट् लण् ञमङणनम् झभञ् घढधष् जबगडदश् खफ-
छठथचटतव् कपय् शषसर् हल् इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि ॥ एषामन्त्या इ-
तः । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः लणमध्ये त्वित्संज्ञकः । हलन्त्यम् । उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात् उपदेश
आद्योच्चारणं सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयं सर्वत्र । अदर्शनं लोपः । प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्या-
त् तस्य लोपः तस्येतो लोपः स्यात् णादयोऽणाद्यर्थाः आदिरन्त्येन सहेता । अन्त्येनेता सहित आदिर्म-
ध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् यथाणिति अ इ उ वर्णानां संज्ञा एवमच् हल् अल् इत्यादयः । ऊकालो-
ऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः । उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः वां काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमाद्ध्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् स
प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा । उच्चैरुदात्तः । ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः
स्यात् आये । नीचैरनुदात्तः । ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेष्वधोभागे निष्पन्नोऽजनुदात्तसंज्ञः स्यात् । समा-
हारः स्वरितः । उदात्तानुदात्तत्ववर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन् सोऽच् स्वरितसंज्ञः स नवविधोऽपि प्रत्येकमनु-
नासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा । मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । मुखसहितनासिकयोच्चार्य-
माणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् तदित्थम् अइउऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः लृवर्णस्य द्वादश
तस्य दीर्घाभावात् एचामपि द्वादश तेषां ह्रस्वाभावात् । तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्र-
यत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णं स्यात् ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् अकुहविस-
र्जनीयानां कण्ठः इचुयशानां तालु ऋटुरषाणां मूर्धा लृतुलसानां दन्ताः उपूपध्मानीयानामोष्ठौ ञमङ-

१

णानां नासिका च एदैतोः कंठतालु ओदौतोः कंठोष्ठं वकारस्य दंतोष्ठं जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलं नासि-
कानुस्वारस्य प्रयत्नो द्विधा आभ्यंतरो बाह्यश्च आद्यः पंचधा स्पृष्टेषत्स्पृष्टेषद्विवृतविवृतसंवृतभेदात् तत्र स्पृ-
ष्टं प्रयत्नं स्पर्शानां ईषत्स्पृष्टमंतःस्थानाम् ईषद्विवृतमूष्मणां विवृतं स्वराणां ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृ-
तं प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव बाह्यस्त्वेकादशधा विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण
उदात्तोनुदात्तः स्वरितश्चेति खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च वर्गाणां प्रथमतृतीयपंचमा हशः संवारा नादा
घोषाश्च यणश्चाल्पप्राणाः अन्ये महाप्राणाः कादयो मावसानाः स्पर्शाः यणोन्तःस्थाः शल ऊष्माणः अचः
स्वराः ≍क ≍ख इति कखाभ्यां प्रागर्द्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः ≍प ≍फ इति पफाभ्यां प्रागर्द्धविसर्गसदृश उप-
ध्मानीयः अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ । अनुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । अविधीयमानोऽणुदिच्च सव-
र्णस्य संज्ञा स्यात् अत्रैवाण्परेण णकारेण कु चु टु तु पु एते उदितः तदेवम् अ इत्यष्टादशानां संज्ञा तथेकारोका-
रौ ऋकारस्त्रिंशतः एवं लकारोपि एचो द्वादशानां अननुनासिकाननुनासिकाभेदेन यवला द्विधा तेनाननुना-
सिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा । परः सन्निकर्षः संहिता । वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात् ।
हलोनंतराः संयोगः । अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः । सुप्तिङंतं पदं । सुबंतं तिङंतं च पदसंज्ञं
स्यात् इति संज्ञाप्रकरणं ॥ इको यणचि । इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां सुधी उपास्य इति स्थिते । तस्मि-
न्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यं । स्थानेंतरतम ः ।
प्रसंगे सति सदृशतम आदेशः स्यात् सुध् य् उपास्य इति स्थिते । अनचि च । अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि ।
संयोगांतस्य लोपः । संयोगांतं यत्पदं तदंतस्य लोपः स्यात् अलोन्त्यस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्यादेशः स्यात् इ

ल कौ० २ निषामे यणः प्रतिषेधो वाच्यः। कालोञ्जभ्रकृषि सुद्ध्युपास्यः मद्ध्वरिः धात्त्रंशः लाकृतिः। एचोयवायावः।
एचः क्रमादय् अव् आय् आव् एते स्युरचि। यथासंख्यमनुदेशः समानाम्। समसंबन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात्। हर
ये विष्णवे नायकः पावकः। वान्तो यि प्रत्यये। यादौ प्रत्यये परे ओदौतोरवावौ स्तः गव्यं नाव्यं। हाभ्यनध्वाशाक
र्थे। धातोदेशनिपातनार्थमिदं वाक्यं नयं पावकार्थे किं सयंपाय जेयमनः अध्वपरिमाणे च गव्यूतिः अदे
ङ्गुणः अदेङ्गुणसंज्ञः स्यात् तपरस्तत्कालस्य तपरस्तान्तो वा उच्चार्यमाणः समकालस्यैव संज्ञा स्यात् एकः
पूर्वपरयोरित्यधिकृत्य आद्गुणः अवर्णादचि पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात् संहितायां उपेन्द्रः रमेशः गंगो
दकं। उपदेशेजनुनासिक इत् उपदेशेऽनुनासिकाः पाणिनीयाः प्रतिज्ञानुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् लण्सू
त्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा। उरण्परः। ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तं तत्स्थाने योऽणस्स परस
न्नेव प्रवर्तते कृष्णर्द्धिः तवल्कारः। लोपः शाकल्यस्य। अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोपो वाशि परे। ए
वं स्थानिवद्। सपादसप्ताध्याय्यां प्रति त्रिपाद्यसिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात् हर एह हरयि
ह विष्ण इह विष्णाविह। वृद्धिरादैच् आदैच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् वृद्धिरेचि आदेचि वृद्धिरेकादेशः स्यात् गुणा
पवादः कृष्णैकत्वं गंगौघः देवैश्वर्यं कृष्णौत्कण्ठ्यं। एत्येधत्यूठ्सु। अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृ
द्धिरेकादेशः स्यात् उपैति उपैधते प्रष्ठौहः एजाद्योः किं उपेतः मा भवान् प्रेदिधत्। स्वादीरेरिणोः। स्वैर
स्वैरिणी अक्षाद्ऊहिन्यां अक्षौहिणी सेना। प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु। प्रौहः प्रौढः प्रौढिः प्रैषः प्रैष्यः ऋते च तृ
तीयासमासे अवर्णादृते परे तृतीयासमासे वृद्धिरेकादेशः स्यात् सुखेन ऋतः सुखार्तः तृतीयेति किं पर
मर्तः प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे प्रार्णं वत्सार्णं वत्सतरार्णं ऋणार्णं दशार्णं। २

उपसर्गाः क्रियायोगे । गतिश्च प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः गतिसंज्ञाश्च प्र परा अप सम् अनु अ-
व निर् निस् दुर् दुस् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप एते प्रादयः भूवादयो धातवः क्रि-
यावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः उपसर्गादृति धातौ अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्
प्रार्छति उपार्छति एङि पररूपं आङुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् प्रेजते उपोषति । अ-
चोऽन्त्यादि टि । अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात् शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यं तच्च टेः शकन्धुः कर्कन्धुः
मनीषा पतञ्जलिः सीमन्तः केशवेशे सीमान्तोऽन्यः सारङ्गः पशुपक्षिणोः साराङ्गोऽन्यः आकृतिगणोऽयमा
तोऽः । ओत्वोष्ठयोः समासे वा । पररूपं वा स्यात् स्थूलोतुः स्थूलौतुः बिम्बोष्ठः बिम्बौष्ठः समासे किं तवौष्ठः । ओ-
माङोश्च अवर्णादोमि आङि च परे पररूपमेकादेशः स्यात् शिवायोन्नमः शिवेहि अकः सवर्णे दीर्घः ।
अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् दैत्यारिः श्रीशः विष्णूदयः होतॄकारः । एङः पदान्तादति ।
पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् हरेऽव विष्णोऽव सर्वत्र विभाषा गोः । लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति
वा प्रकृतिभावः पदान्ते गोअग्रे गोऽग्रे एङन्तस्य किं चित्रग्वग्रम् पदान्ते किं गोः ङसिङसोश्च एङन्तात् ङसिङसोरति
परे पूर्वमेकादेशः स्यात् । अनेकाल्शित्सर्वस्य अनेकालादेशः शित्सर्वस्य स्यादिति प्राप्ते ङिच्च ङिदने-
काल् अन्त्यस्यैव स्यात् । अवङ् स्फोटायनस्य । पदान्ते एङन्तस्य गोरवङ् वाऽचि परे गोअग्रं गवाग्रं पदान्ते किं गवि
इन्द्रे च गोरवङ् इन्द्रे च गवेन्द्रः वाङ्वाहः दूराद्धूते च दूरात्संबोधने वाक्यस्यान्तस्यैव स्यात् । अवङ् स्फोटायनस्य ।
पदान्ते एङन्तस्य गोरवङ् वाऽचि परे गोऽग्रं गवाग्रं पदान्ते किं गवि इन्द्रे च गोरवङ् इन्द्रे च गवेन्द्रः वाङ्वाहः दूराद्-
धूते च दूरात्संबोधने वाक्यस्य टेः प्लुतः स्यात् प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् एते अचि प्रकृत्या स्युः आगच्छ कृष्ण३ अत्र गौश्च

ल०
कौ०
३
3

ति । ईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यं ईदूदेदंतंद्विवचनंप्रगृह्यंस्यात् हरीएतौ विष्णूइमौगंगेअमू अदसोमात् । अस्मात्परौ
ईदूतौप्रगृह्यौस्तः अमीईशाः रामकृष्णावमूआसाते मात्किं अमुतिसाशृह्णप्रकारौप्रवर्तेते अमुकेत्र चाद
योऽसत्वे लिंगसंख्यानितेद्रव्ये अद्रव्यार्थाश्चादयोनिपातसंज्ञाःस्युः प्रादयः एतेपितथा । निपातएकाजनाङ्
एकोऽज्निपातआङ्वर्जः प्रगृह्यः इइंद्रः उउमेशः वाक्यस्मरणयोरङित् आएवंनुमन्यसे आएवंनुकिलतत् ।
ङित्तुन प्रगृह्यः ईषदुष्णे ओष्णम् ओत् ओदंतोनिपातःप्रगृह्यः अहोईशाः संबुद्धौशाकल्यस्येतावनार्षे संबु
द्धिनिमित्तकओकारोवा प्रगृह्योऽवैदिकेइतौपरे विष्णोइति विष्णइति विष्णविति मयउञोवोवामयःपरस्यउञोवोवास्या
दचि किमुउक्तं किम्वुक्तं इकोऽसवर्णेशाकल्यस्यह्रस्वश्च । पदान्ताइकोऽसवर्णेऽचिपरे ह्रस्वावास्युः ह्रस्वविधि
सामर्थ्यान्नस्वरसंधिः चक्रिअत्र चक्र्यत्र पदान्ताःकिं गौर्यौ नसमासे वाप्यश्वः ऋत्यकः । ऋतिपरे पदा
न्ताअकःप्रकृत्या ब्रह्मऋषिः ब्रह्मर्षिः पदान्ताःकिं आर्च्छत् । इत्यच्संधिः स्तोःश्चुनाश्चुः । स्तोःसकारतवर्ग
योः शकारचवर्गाभ्यांयोगेशकारचवर्गौस्तः रामश्शेते रामश्चिनोति सच्चित् शार्ङ्गिञ्जय शात् । शात्
परस्यतवर्गस्य चुत्वंनस्यात् विश्नः प्रश्नः ष्टुनाष्टुः स्तोःष्टुनायोगेष्टुःस्यात् रामष्षष्ठः रामष्टीकते तट्टी
का चक्रिण्ढौकसे नपदान्ताट्टोरनाम् । पदान्ताट्टवर्गात्परस्यानामःस्तोःष्टुर्नस्यात् षट्सन्तः षट्ते पदान्तात्किं ईट्टे टोःकिं सर्पिष्ट
मं अनाम्नवतिनगरीणामितिवाच्यं षण्णां षण्णवतिः षण्णगर्यः तोःषिः २ तवर्गस्यषकारेपरेष्टुत्वं
नसन्षष्ठः झलांजशोन्ते पदान्तेझलांजशःस्युः वागीशः चिद्रूपं । यरोनुनासिकेनुनासिकोवा । यर
पदान्तस्यानुनासिकेपरेनुनासिकोवास्यात् एतन्मुरारिः प्रत्ययेभाषायांनित्यम् तन्मात्रं चिन्मयं तो
र्लिः तवर्गस्यलकारेपरेपरसवर्णः तल्लयः किंचाल्लिखति नस्यानुनासिकोलकारः उदःस्थास्तंभोः ३

सवेसवर्णेः स्यात् तस्मादित्युत्तरस्य पंचमेनिर्देशेनक्रियमाणंकार्यंवर्णान्तरेणाव्यवहितस्यपरस्यज्ञेयं । आदेःपर
स्य । परस्यपदविहितेनतस्मादेर्बोध्यं इतिसमस्यार्थः अत्राघोषस्यमहाप्राणस्यसस्थानोहकाराणवत्थकारः । कोरा
कृतिसवर्णे । हलःपरस्यलोपोवास्यात् सवर्णेकृते त्विषि यतियोकलोचरःस्युः इत्युदाहरणनः उत्थाने
उत्थाने उत्तंभने उत्कंभनम् । कयोर्होन्यतरस्यात् । कयः परस्यहस्यपूर्वसवर्णोवास्यात् संवारस्यनादे
स्यघोषस्यमहाप्राणस्यहकारस्यतादृशएवचतुर्थः वाग्घरिः वाग्हरिः तद्धविः तद्हविः । शश्छोटि । पदान्ता
त्क्रयः परस्यशस्यछोवास्यादटि तच्छिवः तच्शिवः पदान्तात्किं विश्नः छत्वममीतिवाच्यं तच्छ्लोकेन त
च्श्लोकेन अम्परे किं वाक्श्च्योतति । मोनुस्वारः मान्तस्यपदस्यानुस्वारः स्याद्धलि हरिंवंदे पदस्येतिकिं
गम्यते । नस्यापदान्तस्यझलि । नस्यमस्यचापदान्तस्यझल्यनुस्वारः यशांसि आक्रंस्यते झलिकिं म
न्यते । तस्यापदान्तस्यक अंकितः अंचितः कुंठितः शांतः गुंफितः वापदान्तस्यानुस्वारस्ययपिपरस
वर्णोवास्यात् त्वंकरोषि त्वङ्करोषि संयन्ता संयन्ता संवत्सरः संवत्सरः यल्लोकं यंलोकं अत्रानुना
सिकपरेसानुनासिकायवलाः । मोराजिसमःक्कौ । क्विबंतेराजतौपरेसमोमस्यमएवस्यात् सम्राट् । हे
मपरेवा । मपरेहकारेपरेमस्यमोवास्यात् किंह्मलयति किंह्मलयति यवलपरेयवलावेतिवक्तव्यं
किंह्यः किंह्यः किंह्वलयति किंह्वलयति किंल्ह्लादयति किंह्लादयति । नपरेनः । नपरेहकारेपरे
मस्यनःस्याद्वा किंह्नुते किंह्नुते । ङ्णोःकुक्टुक्शरि । ङिणितोपदान्तस्यक्रमात्कुक्टुकावयवौवाहलः प्राङ्क्
षष्ठः । वास्तः प्राङ्क्षष्ठः प्राङ्षष्ठः सुगण्ट्षष्ठः सुगण्षष्ठः । डःसिधुट् । डात्परस्यसस्यधुड्वास्यात् षट्
सन्तः षट्सन्तः । नश्च । नांतात्परस्यसस्यधुड्वास्यात् सन्त्सः सन्सः शीन्तुक् । नस्यपदान्तस्यशेपरेतुग्वा

स्यात् प्राङ्क्षोटीति क्त्वविकल्पः पदेकरोकरीतिविलोपः सञ्छंभुः सञ्च्छंभुः सञ्चशंभुः सञ्शंभुः । ङमो
ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यं । ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो ङमुडागमः स्यात् नित्यं प्रत्यङ्ङात्मा सु
गण्णीशः सन्नच्युतः । समः सुटि । समो मस्य रुः स्यात् सुटि अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा अत्र रुप्रकरणे रोः
पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात् अननुनासिकात्परोऽनुस्वारः । अननुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वाराग
मः स्यात् । खरवसानयोर्विसर्जनीयः । खरि अवसाने च पदान्तस्य रेफस्य विसर्गः संपुंकानां सो वक्त॰
व्यः सँस्कर्ता संस्कर्ता । पुमः खय्यम्परे । अम्परे खयि पुमो रुः स्यात् पुँस्कोकिलः पुंस्कोकिलः । नश्छ
व्यप्रशान् । अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात् न तु प्रशानः नस्य विसर्जनीयस्य सः विसर्जनीयस्य सः स्या॰
त् खरि शार्ङ्गिश्छिन्धि शार्ङ्गिँश्छिन्धि चक्रिंस्त्रायस्व चक्रिँस्त्रायस्व अप्रशान् किं प्रशान् तनोति पदस्येति किं ह
न्ति । नॄन्पे । नॄनस्य रुर्वा स्यात् पकारे कुप्वोः कपौ च कवर्गे पवर्गे च विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ स्तः वा
विसर्गः नॄँपाहि नॄंःपाहि नॄँपाहि नॄँःपाहि नॄन्पाहि । कानाम्रेडिते । कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते परे
नस्य परमाम्रेडितं द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितं स्यात् काँस्कान् कांस्कान् छे च ह्रस्वस्य छे तुक् स्यात् शिवच्छाया आ॰
ङ्माङोश्च । तुक् स्यात् छे आच्छादयति माच्छिदत् दीर्घात् तुक् छे म्लेच्छति म्लेच्छति । पदान्ताद्वा । दीर्घात्प
दान्ताच्छे तुग्वा लक्ष्मीच्छाया लक्ष्मीछाया । इति हल्सन्धिः । विसर्जनीयस्य सः खरि विसर्जनीयस्य सो वि
सर्जनीयः । शर्परे खरि विसर्गस्य विसर्गः नन्वयात् कः त्सरः घनाघनः क्षोभणः वा शरि । शरि विसर्गस्य वि
सर्गो वा हरिः शेते हरिश्शेते । इति विसर्गसंधिः । सोऽजसा सोऽस्तीति सप्रत्यये कृते शिवम् अर्च्यं हरिर्वि
ते । ससजुषो रुः । पदान्तस्य सस्य सजुषश्च रुः स्यात् । अतो रोरप्लुतादप्लुते अप्लुतादतः परस्यरो ५

रुः स्यादसमेति निर्वोच्यः । रुरिव यनुलादतः पयस्योरुहः स्याद्वाशी निर्वोवेध्यः । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ।
एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशोऽशि परे देवा इह देवायिह भो अत्र भोयत्र अघोयत्र इति संज्ञानिपातः नेषां हलयेव यलोपः ।
व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य । पदान्तयोर्वयोर्लघूच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्र
मध्यमूलानां शैथिल्यं स लघूच्चारणः । गेङ्गोर्गेणास्य । गेकारान्तस्य पदान्तस्याल्लघुप्रयत्नस्य यस्य लोपः भो
अच्युत लघुप्रयत्नपक्षे भोयच्युत पदान्तस्य किं नायम् । हलि सर्वेषाम् । भोभगोअघोअपूर्वस्य यस्य लोपः स्या
द्धलि भो देवाः भगो नमस्ते अघो याहि देवा नमस्याः । रोरि । अकारे रफादेशो मनस्वपि अरहरः अरहगोल :
रोरि । रेफस्य रेफे लोपः स्यात् ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । ढरेफयोर्लोपनिमित्तयोः परतः पूर्वस्या
णो दीर्घः पुना रमते अग्णः किरहढः अढः मनम रपः इत्यत्र रहत्वे कृते हृणि वे सुवेशरीति वलोपे प्राप्ते ।
विप्रतिषेधे परं कार्यं । तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् इति लोपे प्राप्ते पूर्वत्रासिद्धमिति रोरेत्यात्यासिद्ध
त्वाद्गुणमेव मनोरथः एतत्तदोः सुलोपोऽनञ्समासे हलि अककारयोरेतत्तदोः सुलस्य लोपो हलि न
ञ्समासेन एष विष्णुः सशंभुः अकः किं एषको रुद्रः अनञ्समासे किं असशिवः असः शिवः हलि किं एषो
ऽत्र सोऽपि लोपे वेत्यादिपूरणे सः स्यस्येतो लोपः स्यादचि पादपूरणे सैष दाशरथी राम सोमाम विधिभूः
ति सैष दाशरथी रामः ॥ ॥ इति विसर्गसंधिः ॥ ॐ अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं ॥
धातुप्रत्ययवर्जमर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् कृत्तद्धितसमासाश्च कृत्तद्धिता
न्तौ समासाश्च प्रातिपदिकाः स्युः सौ जस् अम् औ शस् टा भ्याम् भिस् ङे भ्याम् भ्यस् ङसि भ्याम् भ्यस् ङस् ओस् आम् ङि ओस् सुप् समानाज्जस् इ
ति षष्ठी प्रथमा अम् औट् शस् द्वितीया टा भ्यां भिस् इति तृतीया ङे भ्यां भ्यस् इति चतुर्थी ङसि भ्यां भ्यस्

स॰
का॰
५

5

म इति पंचमी ङस्ङसोसाम् इति षष्ठी ङिओस्सुप् इति सप्तमी स्याद्यानि तिपदिकात् शब्दादावेवायाति
पदिकात्स्युपरे स्याद्यः प्रत्ययाः स्युः सुपः सुपस्त्रीणित्रीणिवचनान्येकाकशः एकवचनद्विवचनबहुवचनसं
ज्ञानिस्युः सुपः सुपस्त्रीणित्रीणिवचनान्येकाकशः सामेवमाने वर्णेनामभावो वसानो वा स्यात् हत्वाविसर्गो
रामः सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ एकविभक्तौ यानि सरूपाणि बहूनि तेषामेकापवशिष्यते प्रथम
योः पूर्वसवर्णः अकः प्रथमाद्वितीययोरचि पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः इति प्राप्ते नादिचि आदिचि न पूर्वसव
र्णदीर्घ एकादेशः वृद्धिरेचि रामौ बहुषु बहुवचने जस् प्रत्ययादौ चुटू हलन्त्यम् विभक्तिश्च सुप्तिङौ विभ
क्तिस्थैतोसलः नाविभक्तौ तुस्माः विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इत्संज्ञा न स्युरिति निषेधेनेत्वम् रामः एकवचनं सं
बोधिः संबोधने प्रथमा एकवचनं संबुद्धिः यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गं यः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते
तदादिशब्दस्वरूपं तस्मिन्नङ्गं स्यात् एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः परो नाङ्गस्वानाद्वाणोलवप्यते संबुद्धेश्चेत् हे राम हे रा
मौ हे रामाः अमि पूर्वः अकोऽम्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः रामं रामौ लिङ्गकृत्तद्धिते नदिलवर्जेऽत्र
याया लक्षणकारणोद्वितः स्युः तस्माच्छसो नः पुंसि पूर्वसवर्णदीर्घात्परयोः शस् तस्य सस्य नः स्यात्पुंसि रष
भ्यां नो णः समानपदे ऋकाराद्व्यवायेऽपि अकवर्गपवर्गआमैतव्यवसेयंयात्संभवेमिलितैः व्यवधाने
पि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यादिति प्राप्ते न पदान्तस्य नस्य णो न स्यात् रामान् टाङसिङसामिनात्स्याः अदन्ताद्दा
टो इनामिनात्स्याः स्युः णत्वं रामेण सुपि च यञादौ सुप्यतो रामस्य दीर्घः रामाभ्यां अतो भिस ऐस् अकारान्ता
देशागड्डिमस्यैः स्यात् अनेकालिशित्सर्वस्य रामैः ऐसि अनेकाल्त्वस्यैष सर्वादेशः स्थानिवदादेशोऽनलि
धौ आदेशः स्थानिवत् न तु स्थान्यलाश्रयविधौ वर्णमात्राश्रितो विधिरलविधिरिति स्थानिवत्वान्नापि वानिदो ५

र्वे: रामाय रामाभ्यां बहुवचने झल्येत् झलादौ बहुवचने झल्यतोऽस्यैकारः रामेभ्यः वावसाने अवसाने झ-
लां चत्वं वास्यः रामात् रामाद् रामाभ्यां रामेभ्यः रामस्य ओसि च अतोऽस्यैकारः रामयोः ह्रस्वनद्यापो नुट् ह्र-
स्वान्तान्नद्यन्तादाबन्तात्परस्यामो नुडागमः स्यात् नामि अजन्तांगस्य दीर्घः स्यान्नामि रामाणां रामे रामयोः षत्वे
कृते आदेशप्रत्यययोः इणकवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशस्य प्रत्ययावयवस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्या-
त् ईषद्विवृतस्य सस्य तादृश एव षः रामेषु एवं कृष्णमुकुन्दादयः सर्वादीनि सर्वनामानि सर्व विश्व उभ उभय इतर
म अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम पूर्व पराऽवर दक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् स्वमज्ञा-
ति धनाख्यायां अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवत्
किम् जसः शी अदन्तात्सर्वनाम्नो जसः शी अनेकाल्शित्सर्वस्य सर्वे सर्वनाम्नः स्मै अतः सर्वनाम्नो
ङेः स्मै सर्वस्मै ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ अतः सर्वनाम्नः एतयोरेतौ स्तः सर्वस्मात् आमि सर्वनाम्नः सुट् अवर्णा-
त्सर्वनाम्नो विश्वादयोऽप्यदंताः उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः उभौ २ उभाभ्यां ३ उभयोः २ तस्येह पाठोऽनकर्त-
व्यः इतर इत नेमोऽन्यपर्यायो प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणमिति तदंतग्रहः नेमस्यार्द्धे समः सर्वपर्यायः तुल्यप-
र्यायस्तु नेह यथासंख्यत्वं समानामिति ज्ञापकात् पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञाया
समेत्तायां एषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा तन्निवा पूर्वे वा पूर्वाः
स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था व्यवस्थायां किं दक्षिणा गाथकाः कुशला इत्यर्थः असंज्ञायां किं उत्त-
राः कुरवः स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य प्राप्तसंज्ञा तत्सिवा स्वे स्वाः आत्मीयाः
आत्मनो वेत्यर्थः ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः ज्ञातयो धना वा अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः बाह्ये परिधा-

ल॰ कौ॰ ९

नीयेवार्थेनरणाह्वानस्यचासंज्ञोनस्यिवा अंतरे अंतराः वाह्याः वाह्यस्यचार्थः अंतरेअंतराः वाशाटकाः परिधानी
यरेत्यर्थः पूर्वादिभ्योनवभ्योवा एभ्योङसिङ्योःस्मात्स्मिनौस्तोवा पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वस्मिन् पूर्वे एवंपरादी
नाम् शेषंसर्ववत् तीयस्यङित्सुवा द्वितीयस्मै द्वितीयायेत्यादि एवंतृतीयः निर्जरः जरायाजरसन्य
तरस्याम् जरायाजरसादेशोऽजादौविभक्तौ पदाङ्गाधिकारेतस्यतदन्तस्यचग्रहणं निर्दिश्यमानस्या
देशाभवन्ति निर्जरसौ निर्जरसः इत्यादि पक्षेहलादौचरामवत् विश्वपाः सुडनपुंसकस्य स्वादिपंचवच
नानि सर्वनामस्थानसंज्ञानिस्युरक्लीबस्य स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषुपरेषुपूर्वंपदसंज्ञंस्यात् यचिभं यकारा
दिष्वजादिष्वक्लीबस्य स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषुपरेषुपूर्वंभसंज्ञंस्यात् आकडारादेकासंज्ञा इतऊर्ध्वंकडार
कर्मधारयइत्यतः प्रागेकस्यैकैवसंज्ञाज्ञेयायापरानवकाशाच आतोधातोः आकारान्तोयोधातुस्तदन्त
स्यभस्याङ्गस्यलोपः अलोऽन्त्यस्य विश्वपः विश्वपाभ्यामित्यादि एवंशङ्खध्मादयः धातोः किम् हाहान् ह
रिः हरीजसिच ह्रस्वान्तस्याङ्गस्यगुणः हरयः ह्रस्वस्यगुणः सम्बुद्धौहेहरे हरिं हरी हरीन् शेषोघ्यसखि
शेषइतिस्पष्टार्थम् ह्रस्वौयाविदुतौतदन्तंसखिवर्जंघिसंज्ञंस्यात् आङोनाऽस्त्रियाम् घेःपरस्याङोनास्या
दस्त्रियाम् आङितिटासंज्ञाप्राचाम् हरिणा हरिभ्याम् हरिभिः घेर्ङिति घिसंज्ञकस्यङितिसुपिगुणःस्यात् हरये ह
रिभ्यां गुणेकृते ङसिङसोश्च एङःङसिङसोरतिपूर्वरूपमेकादेशः हरेः हर्योः हरीणाम् अच्चघेः इदुद्भ्या
मुत्तरस्यङेरौत् घेरन्तादेशश्च हरौ हरिषु एवंकव्यादयः अनङ्सौ सख्युरङ्गस्यानङादेशोऽसम्बुद्धौ अलोऽन्त्यात्
वेऽपधायाः सर्वनामस्थानेचासंबुद्धौ नान्तस्योपधायादीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने अपृक्तएकाल्प्र
त्ययः हल्ङ्याब्भ्योदीर्घात्सुतिस्यपृक्तंहल् हलन्तात्परंदीर्घौयौङ्यापौ तदन्ताच्चापरंसुतिसीत्येतदपृक्तंह ९

ह्रस्वेते प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं प्रत्ययलक्षणेन तदाश्रितं कार्यं स्यात् सखा सखायौ संबुद्धौ सखे सख्युरसंगात्यः
२ संबुद्धिवर्जे सर्वनामस्थाने णिद्वत् ग्रहणेनाणिति ग्रहणं तस्याणस्य दृद्धिः णिति णिति सखायौ सखायः हे
सखे सखायं सखीन् सख्या सखे। ख्यत्यात्परस्य ङिति निषाटाभ्यां खीती शब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां पर
स्य ङितिनिपाहाभ्यां खीती शब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसि ङसोरुः ततः सख्युः औत् इतः परस्य
ङेः औत् सख्यौ शेषं हरिवत् पतिः समासे एव घिसंज्ञः पत्या पत्ये पत्युः २ पत्यौ शेषं हरिवत् समासे तु भूप
तये कतिबहुवचनान्तः किंशब्दात् डतिप्रत्ययः बहुगणवतुडति संख्या इति व डत्यन्तस्य संख्यावद्भावः संज्ञा स्यात्
षट्भ्यो लुक् जश्शसोः प्रत्ययस्य लुक् श्लु लुपः लुक् श्लु लुप् शब्दैः कृते प्रत्ययादर्शने क्रमात् ते तत्संज्ञाः स्यात्
त् जसि च निगुणे प्राप्ते लुङ्गमतां गस्य लुमता शब्देन लुप्ते न तन्निमित्तं कार्यं स्यात् कति २ कतिभिः कतिभ्यः
कतीनां कतिषु प्रत्ययलक्षणं न तु संज्ञाद्विपुमन्यूपः त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रिभ्यः २
त्रेस्त्रयः आमि त्रयाणां त्रिषु गौणत्वे त्वपि प्रियत्रयाणां त्यदादीनामः पञ्चमः स्यादि भक्तौ द्विपर्यन्ताना
मेवेष्टिः द्वौ द्वाभ्यां द्वयोः २ पातिलोकान् इति पपीः सूर्यः पपीः पप्यौ पप्यः पपीम् पप्यौ पपीन् पप्या
पपीभ्यां पपीभिः पप्ये पपीभ्यां पपीभ्यः पप्यः पपीभ्यां पपीभ्यः पप्यः पप्योः पप्यां पप्योः पपी पप्योः पप्याः पं
पीषु बहुः श्रीयस्यो यस्या स बहुश्रेयसी। एवं अतिलक्ष्मी। ईदूतौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः प्रथम
लिङ्गग्रहणं च सर्वे स्यात् स्यापसर्जनत्वेपि नदीत्वं वक्तव्यमिति ग्रेवार्थ्येनयादृशः संबुद्धौ हे बहुश्रेयसि
अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः नद्याः परे यादिङिताम् आट् आगमः स्यात् आगमस्य आद्यौ विपरे वृद्धिरेकादेशः स्यात् बहुश्रेयस्यै बहु
श्रेयस्याः २ बहुश्रेयसीनां शेषं पपीवत् अतिलक्ष्मीः शेषं बहुश्रेयसीवत् प्रधीः प्रविष्क्रयात् भुवो

य्वोरियङुवङौ श्नुप्रत्ययान्तस्य धातोरिवर्णोवर्णान्तस्य भ्रूइत्यस्य च इयङुवङौ स्तः अजादौ प्रत्यये परे इति प्राप्ते एरनेका
चोऽसंयोगपूर्वस्य धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् अ-
जादौ प्रत्यये परे प्रध्यौ प्रध्यं प्रध्यः प्रध्यि शेषं पपीवत् एवं ग्रामणीः ङौ तु ग्रामण्यां गतिकारकेतरपू-
र्वपदस्य यण्नेष्यते शुद्धधियौ न भूसुधियोः एतयोरचि सुपि यण्न स्यात् सुधीः सुधियौ सुधियः इत्यादि
सुखमिच्छतीति सुखीः सुख्युः २ सुतमिच्छतीति सुतीः सुत्युः २ शेषं प्रधीवत् शम्भुर्हरिवत् एवं भा-
न्वादयः तृज्वत्क्रोष्टुः असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने क्रोष्टुरित्यस्य क्रोष्टृप्रयोक्तव्यः ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः ऋ-
तोऽङ्गस्य गुणः ङौ सर्वनामस्थाने चेति प्राप्ते ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च ऋदन्तानामुशनसादीनां चानङ् स्या-
त् असंबुद्धौ सौ परे अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम् एषामुपधाया दीर्घः असं-
बुद्धौ सर्वनामस्थाने ऋतस्य गुणः हे क्रोष्टो क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टारं क्रोष्टारौ क्रोष्टून् विभाषा
तृतीयादिष्वचि अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत् क्रोष्ट्रा क्रोष्ट्रे ऋत उत् ऋदन्तात् ङसिङसोर-
ति परे उकार एकादेशः स्यात् रपरत्वं रात्सस्य रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य क्रोष्टुः २ क्रोष्ट्रोः २
क्रोष्ट्रोः क्रोष्टुः नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन क्रोष्टूनाम् क्रोष्टरि क्रोष्टौ क्रोष्टुषु पक्षे ह-
लादौ शम्भुवत् हूहूः हूह्वौ हूह्वः इत्यादि अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः अतिचमूः हे अतिचमु अति-
चम्वै अतिचम्वाः अतिचमूनाम् अतिचम्वाम् खलपूः ओः सुपि धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उ-
वर्णः तदन्तो यो धातुः तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यात् अचि सुपि खलप्वौ खलप्वः एवं सुल्वादयः स्व-
भूः स्वभुवौ स्वभुवः वर्षाभ्वश्च अस्य यण् स्यात् अचि सुपि वर्षाभ्वावित्यादि दृन्भूः दृन्करपुन : १

एवं स्वयंभूर्यो यवनृहव्यः हव्यौ एवं करभूः पुनर्भूः धातृ इत्यादि धाता धातारौ धातारः आवर्णात्तस्य णत्वं वाच्यं धातृ
णां एवं नप्त्रादयः नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थं तेनेह न पिता पितरौ पितरः पितरं पितरौ शेषं धा
तृवत् एवं जामात्रादयः नृ ना नरौ नरः नृ च नुग्णामित्यादौ दीर्घः स्यात् नृणां नृणां गोतो णित् गोकारा
न्नादिहिते सर्वनामस्थाने णिद्वत्स्यात् गौः गावौ गावः ओतोम्शसोः ओदन्तादम्शसोराकार एकादेशः का
देशः स्यात् गां गावौ गाः गवा गवे गोः गोरित्यादि रायो हलि रै इत्यस्याकारादेशो हलि विभक्तौ राः रा
यौ रायः रायं रायौ रायः राया राभ्यामित्यादि ग्लौः ग्लावौ ग्लावः ग्लौभ्यामित्यादि इत्यजन्ताः पुल्लिंगाः
रमा औङ आपः आबन्तादङ्गादौङः शीः स्यात् औङिति औकारविभक्तिः संज्ञा रमे रमाः संबुद्धौ च आप एकारः
संबोधने हे रमे हे रमे हे रमाः आङि चापः आङि ओसि चाप एकारः स्यात् रमया रमाभ्यां रमाभिः या
डापः आपः परस्य ङितो याडागमः स्यात् ङ्यादिः रमायै रमाभ्यां रमाभ्यः रमायाः रमयोः रमाणां रमायां रमासु एवं दु
र्गाम्बिकादयः सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च आबन्तात्सर्वनाम्नो ङितः स्यात् आपश्च ह्रस्वः सर्वस्यै सर्वस्याः २
सर्वनाम्नः स्याट् शेषं रमावत् एवं विश्वादयः आबन्ताः विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वनामता वा या उत्तर
दिशा पूर्वा यस्याः सा उत्तरपूर्वा यस्याः तस्यै उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै एवमन्यत्र तीयस्य ङित्सु वा सर्वनामसंज्ञा द्वि
तीयस्यै द्वितीयायै एवं तृतीया अम्बार्थानां ह्रस्वः हे अम्ब हे अक्क हे अल्ल अम्बार्थानां ह्रस्वो हलकारान्तानां
ह्रस्वो न हे अम्बाडे हे अम्बाले हे अम्बिके नरा जरसो न रे इत्यादि शेषं रमावत् मातापितृवत् मातृङिति ह्रस्व
स्य इयङ्वङ्स्थानौ स्त्रीशब्दो हि इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ नदी इति संज्ञा स्यात् वा आमि स्त्री वा नदी संज्ञा ङिति
मत्यै मतये मत्याः मतेः २ आण्नद्याः ह्रस्वो नद्याः ईकारोकाराभ्यां परस्य ङित आडागमः स्यात्

ल॰ कौ॰ ८ न मत्यां मत्यो शेषं हरिवत् एवं बुद्ध्यादयः त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ स्त्रीलिंगयोरेतयोरेतौ स्तोऽचि भक्तो प्रवि
रूस्मनः तिसृचतसृ ओतौ गोदेषो विविभक्तौ गुणदीर्घोत्वानामपवादः तिस्रः २ तिसृभिः तिसृभ्यः २ आट
मिन्नट् न तिसृचतसृ एतयोर्नामि दीर्घः हेशांति एवंतस्वादयः लसृष्वेहेरनेमतिष्ठाप्नु दे २ दाभ्यां ३ दायोः २
गौरी गौर्यौ गौर्यः लक्ष्मीः शेषं गौरीवत् एवं नद्यादयः स्त्री हे स्त्रि स्त्रियः स्त्रीशब्दस्य इयङ् अजादौ
प्रत्यये स्त्रियो वाम्शसोः स्त्रियं वाऽम्यङ् अमिशसिच स्त्रियांश्चस्त्रियः स्त्रीः स्त्रियाः स्त्रियै स्त्रियाः २ परत्वा
न्नुट् स्त्रीणां स्त्रीषु श्रीः श्रियौ श्रियः नेयङुवङ्स्थानावस्त्री । इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीयूतौ नदीसंज्ञौ
न स्त्री नवस्त्री हे श्रीः श्रिया श्रियै श्रिये श्रियाः श्रियः २ श्रियोवाऽमि इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आ
मिवा नदीसंज्ञौ नवस्त्री श्रियां श्रीणां श्रियि श्रियां धेनुर्मतिवत् स्त्रियाञ्च स्त्रीवाच्यो क्रोष्टुस्तृज्वद्रूपं लभ
ते क्रोष्ट्र्यादिशेप अरेत्तेऽयोऽनोऽनस्त्रि स्त्रियां शेष क्रोष्ट्री वधूः गौरीवत् भूः श्रीवत् स्वयंभूः पुंवत् नषट्
स्वस्त्रादिभ्यः एभ्यो ङीप् टाबीत नस्तः स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा याता मातेति सप्तैते स्वस्त्रा
दय उदाहृताः स्वसा स्वसारौ मातापितृवत् द्यौर्मातृवत् द्यौः गोवत् राः पुंवत् नौः ग्लौवत् इत्यजन्ताः स्त्री
लिंगाः अथाम अतोऽमात् क्लीबात् स्वमोर् लोपे पड्ङ्स्वादिति लोपः हे ज्ञान नपुंसकाच्च क्लीबादौङः
शी भसंज्ञायां यस्येति च एकारेति विलनभस्य वर्णावर्णयोर्लोपः इत्यतो लोके प्राप्ते औङः श्यां प्रतिषेधो
वाच्यः ज्ञाने जश्शसोः शि क्लीबाज्जसशसोः शिः स्यात् शि सर्वनामस्थाने नपुंसकस्य झलचः नुम्स्यात् वा
च्यत्वोमित्स्यात् उपधादीर्घः ज्ञानानि पुनस्तद्वत् शेषं पुंवत् एवं धनवनफलादयः अद्ड्डतरादिभ्यः पं
चभ्यः एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद्डादेशः स्यात् टेः डिति भस्य टेर्लोपः कतरत् कतरद् कतरे कतराणि हे ८

8

कतरत् डेकतरत् ष्येषेवेषुत् कतमत् इतरत् अन्यत् अन्यतरत् अन्यतमशब्दस्यान्यतमेत्येव एकतरात्प्रतिषेध
एकतरं ह्रस्वोनपुंसके प्रातिपदिकस्य अजन्तस्येत्येव श्रीपं त्तानवत् समानपुंसकात् लुक् स्यात् वारि इकोचि
विभक्तौ इकोनपुंसकस्येति नुम् अचि विभक्तौ वारिणी वारीणि नलमतेत्यस्यानित्यत्वाद्धेसंबुद्धिनिमित्तो गुणः हे
वारे हे वारि ङेङसिङसोङीनां गुणाभावपक्षे नुम्बाधकत्वात् गुणाभावे पूर्वविप्रतिषेधेन वारिणे वारिणः २ वारिणो २
नुमचिरेति नुट् वारीणां वारिणि हलादौ हरिवत् तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य प्रवृत्तिनिमित्ते
वैभाषितपुंस्कमित्युक्ते क्लीबे पुंवद्भावो नादावपि अनाद्यैकत्वानादिनेत्यादि यन्निमित्तमुपादाय पुंसि शब्दः प्रवर्
तते क्लीबवृत्ति तस्मिन्नेव स्याद् न तु कर्पूरं नेति च्यते पीलने फलाय प्रवृत्ति एवं न प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् अस्थिदधिस
क्थ्यक्ष्णामनङ् उदात्तः टादावचि अल्लोपोनः अंगावयवो सर्वनामस्थानयकारादौ स्वादिष्वादेशो योऽन् तस्या
कारस्यलोपः दध्ना दध्ने दध्नः दध्नोः दध्नाम् विभाषाङिश्योः अंगावयवो योऽन् तस्याकारस्यलोपो वा ङिश्योः
दध्नि दधनि शेषं वारिवत् एवम् अस्थ्यादि मधु मधुनी मधूनि हे मधु हे मधो एवं जत्वादयोः स्खलु स्खलनो
स्खलूनि स्खला स्खलुनेत्यादि धातृ धातृणी धातॄणि हे धातः हे धातृ धातृणा धात्रा धातृणा एवं ज्ञात्रा
दयः एवं स्वस्रादेशो अतिरिष्यमाने पुंसीति एवं मध्येपचरकृ एवं स्यात् प्रिय प्रियनी प्रियूणि प्रियुनेत्यादि श्रि
श्रिणी श्रीणि श्रिणा एकदेशविकृतमनन्यवत् इत्यजन्तानपुंसकलिंगाः हेऽः ह्रस्वस्याढः स्यात् क
लिपदान्तेचलिट् लिट् लिहौ लिहः लिहां लिहस् लिड्भ्यां दादेर्धातोर्घः । कलिपदान्तेषुपदेशे दादे
र्धातोः ह्रस्वचः स्यात् एकाचो बशो भष् झलन्तस्यान्त्योः धातवयवस्य एकाचो बशः भष् स्यात् । से
ध्वपदान्तेच । धुक् धुग् दुहौ दुहः धुग्भ्यां धुक्षु वा द्रुहमुहस्निह्ष्णिहां वा घः कलिपदान्तेच मु

ल॰ कौ॰ ५

क् धुग् दुहौ दुहः धुग्भ्यां धुक्षु वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् एषां हस्य वा घः झलि पदान्ते च ध्रुक् ध्रुग् ध्रुट् ध्रुड् द्रु
हौ द्रुहः ध्रुग्भ्यां ध्रुड्भ्यां ध्रुक्षु ध्रुट्सु एवं मुहः धात्वादेः षः सः स्नुक् स्नुग् स्नुट् स्नुड् स्नुहौ एवं ष्णिहः इग्यणः
संप्रसारणम् यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् संप्रसारणसंज्ञः स्यात्। वाह ऊठ् भस्य वाहः संप्रसारणम् ऊठ् संप्र
सारणाच्च संप्रसारणाद् अचि पूर्वरूपम् एकादेशः वृद्धिः विश्वौहः इत्यादि चतुरनडुहोरामुदात्तः अनयोराम् स्या
त् सर्वनामस्थाने परे सावनडुहः सान्तवस्वन्तस्य स्रंसादेश्च दः स्यात्पदान्ते अनडुद्भ्याम् इत्यादि पदान्ते किं स्रस्तं ध्व
स्तं सहेः साडः सः साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः तुराषाट् तुराषाड् तुराषाहौ तुराषाड्भ्याम् इत्यादि दिव औत् दिवः
इति प्रातिपदिकस्य औत् स्यात् सौ सुद्यौः सुदिवौ सुदिवः दिव उत् पदान्ते सुद्युभ्याम् इत्यादि चत्वारः चतुरः चतुर्भिः
चतुर्भ्यः २ षट्चतुर्भ्यश्च। एभ्य आमो नुडागमः रषाभ्यां नो णः समानपदे चतुर्णाम् रोः सुपि रोरेव विस
र्गः सुपि चतुर्षु मो नो धातोः पदान्ते प्रशान् किमः कः विभक्तौ कः कौ के इत्यादि सर्ववत् इदमो मः सौ
त्यदाद्यत्वापवादः इदोऽय् पुंसि इदम इदोऽय् पुंसि सौ अयम् त्यदाद्यत्वे अतो गुणे अपदान्तादतो गुणे पर
पररूपम् एकादेशः दश्च इदमो दस्य मः स्यात् विभक्तौ इमौ इमे त्यदादेः सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गः अनाप्यकः
अककारस्य इदम इदो अन् आपि विभक्तौ अनेन हलि लोपः अककारस्य इदम इदो लोपः आपि हलादौ नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे आद्यन्तवदेकस्मिन् एक
स्मिन् क्रियमाणं कार्यम् आदाविवान्त इव स्यात् सुपि चेति दीर्घः आभ्याम् नेदमदसोरकोः अककारयोरिदमद
सोर्भिस ऐस् न एभिः अस्मै एभ्यः २ अस्मात् अस्य अनयोः २ एषाम् अस्मिन् एषु द्वितीयाटौस्स्वेनः इदमे
तदोरन्वादेशे किंचित्कार्यं विधातुम् उपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानम् अन्वादेशः यथा अनेन व्याक
रणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापय इति अनयोः पवित्रं कुलम् एनयोः प्रभूतं स्वमिति एनं एनौ एनान् एनेन ए ५

नयोः राजा इति संबुद्धौ नस्य लोपो न नो संबुद्धौ च हे राजन् नाव्ययपदे प्रतिषेधः ब्रह्मनिष्ठः राजानौ राजानः।
राजानं राजानौ राज्ञः राज्ञा राजभ्यां यज्वा यज्वानौ २ यज्वनः संयोगाद्धमान्तात् न वमान्तसंयोगाद्धनोकारस्य
लोपो न यज्वनः यज्वभ्यां ब्रह्मा ब्रह्माणः ब्रह्मणा इहन्नाघमाग्नेशा । एवमात्मविश्वपादयः सोऽच रत्नादि
नाम्नपर्यायादीर्घो संबुद्धौ सा वृत्रहा हे वृत्रहन् एकारान्तरपरेण: एकाच उत्तरपदे यस्य लसि समासे पूर्वपद
स्थानिमित्तात्परस्य प्रतिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य णत्वम् वृत्रहणौ वृत्रहणः। हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु। जिति
णिति प्रत्यये नेच परे हन्तेर्हस्य घत्वं वृत्रघ्नः इत्यादि एवं शार्ङ्गिन् यशस्विन् अर्यमन् पूषन् मघवा बहुलं मघ-
वन् शब्दस्य वा तृ इत्यादेशः ऋदित्वात् नान्ते वेदः ऋत्वनमनेकाल्त्वात् नपीदकोऽसर्वनामस्थाने वा यानोः ग्रायानोर्
न लोपो नोपधायाश्च नस्य सर्वनामस्थाने संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न मघवान् मघवन्तौ म-
घवन्तं मघवन्तं मघवन्तौ मघवतः हे मघवन् तृत्वाभावे ह्रस्वदीर्घ राजवत् श्वयुवमघोनामतद्धिते अनन्तस्य
भसंज्ञानां यवानामतद्धिते संप्रसारणं स्यात् मघोनः मघवभ्यां एवं श्वन् युवन्। न संप्रसारणे संप्रसारणम्।
संप्रसारणे परतः संप्रसारणं न शुनः युवभ्याम् इत्यादि अर्वा हे अर्वन् अर्वाणस्त्रसावनञः नञा वर्जितस्य
अर्वन्त्यस्य तृ इत्ययमादेशो न तु सौ अर्वन्तौ अर्वन्तः अर्वद्भ्यामित्यादि अनञः किं अनर्वा पथिमथ्यृभुक्षामात्।
सौ इतोऽत्सर्वनामस्थाने थो न्थः पथिमथोस्थस्य न्थ इत्यादेशः सर्वनामस्थाने पन्थाः पन्थानौ भस्य टेः
लोपः भस्य पथ्यादेष्टिलोपः पथः पथा पथिभ्यां पथिभिः एवं मन्थाः ऋभुक्षाः सो नान्तात् इ ष्णान्ता षट्
संख्यायाः पञ्च पञ्च पञ्चभिः पञ्चभ्यः नुट् नोपधायाः नोपधाया नामि दीर्घो नामि पञ्चानां पञ्चसु अष्टन
आ विभक्तौ हलादौ वा स्यात् अष्टाभिः अष्टभिः ऋतानकारान्ताष्टनो नपुंसकस्यांशः अष्टाभ्यो निवर्त्य कृता।

तमिति देशेन तस्या सो विषये ग्राम्नेत्यापपतति गृहो २ गृहाभिः गृहाभ्यः २ गृहाणो गृहास्त ग्रामाभावे गृह पेचवत
मनितव्यं यस्तु लिगवत्रुतिक्रुं वाच यम्भः क्विप् ग्रेवलण्मपदेष्वनिक्रवोः केवलयोः क्वेचतयोपभागश्चति
पाश्वेन केनाविनो क्रुद्दितिरः शउपान्तविकारेति इ भिदः शवपः क्रुत्तोत्ताः वेरपृक्तस्यलोपः क्विन्नमय
स्यक्तः क्विप्रत्यये पश्चान्नस्य कवर्गोन्तादेशः परोते आत्विक आविनो आतिनः आत्विरपो पुनेत्समासे
पुनेत्सर्वेनामस्यानेनस्मसात् पुंसमासे तलोपः संयोगान्तस्यलोपः इत्येननस्यक्तः पुङ् पुंनो पुंनः पु
रुभ्यां वोक्ताः कवर्गस्य वर्गकः स्यात् कलिपरीते तपृक तपृक्तो तपृग्भ्यां त्वन त्वनो त्वन्मत् । वस्वं
भ्रत्वतुस्त्तनस्यजयजराजभ्राजच्छशांषः । यथोक्तचान्तयोश्च षः स्यात् कलिपरोतेव त्रषवृपप राट् रा
ड् राजो राड्भ्यां एवं विभ्राट् देवेट् विपवस्र्ट् पतोश्नेः षः परोते षरान्तुपपदश्वतेः क्विप् स्यात् परिषो
तो । विश्वाराट् विश्वराजो विश्वाराड्भ्यां । स्कोः संयोगाद्योरन्तेच । परोन्तेकलिचयः संयोगः तदद्यो
सकारककारयोः लोपः भृट् समस्त्रवेनषः जलोजशः कपिइ निपातस्यमः भृजो भृड्भ्यां त्यदाद्यन्तपर
न्तूपत्व । तदोसः सावनन्त्ययोः । त्यदादीनाञ्चं तानातदोरनन्त्ययोः सस्यात् सो स्यः स्या स्ये सः सो से यः
या ये यव यतो यतो ङेप्रथमयोरम् । युष्मदस्मद्योपरस्यङे-इरमेतस्य प्रथमादितीययोःश्चामादेशः ८
त्वाहौ सौ युवयोर्मपर्यन्तस्य त्वाहादेशः त्वसौ पौ पेलोपः यतपोश्चिलैवः त्वम् अहम् । युवावौ द्विवचने
द्वयोराकृतावनयोर्मपर्यन्तस्य युवावौ आदेशो स्तः प्रथमायांश्च द्विवचने भाषायां गौंग जयोत्यलोके युवाम् आवा
म । यूयवयो जसि । युवयोर्मपर्यन्तस्य यूयं वयं । त्वमावेकवचने । एकस्योक्त्योर्युवयोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ
लः द्वितीयायांच युवयोः आत त्वाम् माम् शसोनः । अभ्योऽशसोनः स्यात् आमोपवादः आदेः परस

संयोगान्तस्य लोपः युष्मान् अस्मान्। टेयि। अनयोर्योर्देशेनादेशानादौ त्वया मया युष्मदस्मदोरत्वादेशे अनयोरा
त् स्यात् हलादौ युवाभ्यां आवाभ्यां युष्माभिः अस्माभिः तुभ्यमह्यौ ङयि। अनयोर्मपर्यन्तस्य इलोपः तुभ्यं म
ह्यं नयिपरे भ्यसेभ्यम् आभ्यां परस्य युष्मभ्यं अस्मभ्यं एकवचनस्य आभ्यां ङसेरात् त्वत् मत् पंचम्या अत् आभ्यां
परस्य पंचम्या भ्यसोत् युष्मत् अस्मत्। तवममौ ङसि। अनयोर्मपर्यन्तस्य युष्मदस्मदादेशानयोः स्यात् तवम
म युवयोः आवयोः साम आकम् आभ्यां परस्य साम आकं युष्माकम् अस्माकं त्वयि मयि युष्मासु अस्मासु यु
ष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ पदात्परयोरपादादौ स्थितयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वा
नाविस्यादेशौ स्तः। बहुवचनस्य वस्नसौ उक्तविषययोरेवानयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोः वस्नसौ स्तः तेमया
वेकवचनस्य उक्तविषययोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोः स्तेमयनौ स्तः त्वामौ द्वितीयायाः द्वितीयैकव
चनान्तयो एतौ नामा स्तः श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेपि शर्म सः स्वामी ते मेपि स हरिः पातु मामपि नो विभु :
सुखं वा नो ददात्वीशः पतिर्वामपि नो हरिः सोव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योत्र वः स नः एकवाक्ये युष्मद
स्मदादेशा वक्तव्याः एकतिङ्वाक्ये तेनेह न ओदनं पच तव भविष्यति एते वान्नावादय आदेशा अन्वादेशे
वा वक्तव्याः अन्वादेशे तु नित्यं स्युः धाता ते भक्तोस्ति धाता ते भक्तोस्तीति वा तस्मै ते नमः इत्येव सुपात् सुपादौ
सुपादः पादः पत् पाद्भवत्येषु परे शेषु पदभेत तद्धितस्य पाद हलाद्यघायाः ङिति हलोन्तानामतिदिष्टानां सर्वनाम
घायाघानलस्य पः किप् अग्निमत् अग्निमथौ अग्निमथः अग्निमङ्सौ अनिदितां हलउपधायाः ङिति हलोन्ताना
मनिदितामनिदितां सर्वनाम्नामुपधाया नस्य लोपः किति ङिति नमः संयोगान्तस्य लोपः नस्य क्वचन नः शाङ्।
प्रावौ प्रांचः। प्रचः। लुप्तनकारस्यंचतेभस्याकारस्य लोपः वौ लुप्ताकारनकारांचतेरापरे पूर्वस्यानो दी।

ल॰ कौ॰ ११

चेः प्राचः प्राग्भ्यां प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रतीचः प्रत्यग्भ्यां उदङ् उदञ्चौ उदईत् उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत्।
उदीचः उदग्भ्यां समः स्मि वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ सम्यङ् सम्यञ्चौ समीचः सम्यग्भ्यां सहस्य सध्रिः तथा सध्र्यङ् तिरसस्ति
र्यलोपे अलन्त्याकारे चाञ्चतौ वप्रत्ययान्ते तिरसस्तिर्यादेशः तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिरश्चः तिर्यग्भ्यां नाञ्चेः पूजायां पूजा॰
र्थस्याञ्चतेरुपधाया नलोपो न प्राङ् प्राञ्चौ नलोपाभावात् लोपो न प्राञ्चः प्राङ्भ्यां प्राङ्क्षु एवं पूजार्थे प्रत्यङ्डा॰
दयः क्रुङ् क्रुञ्चौ क्रुञ्चः क्रुङ्भ्यां पयोमुक् पयोमुचौ पयोमुचः पयोमुग्भ्यां उगिदचामिति नुम् ।सान्तमहतः संयोगस्य।
सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने महान् महान्तौ महान्तः हे महन् म
हतः महता महद्भ्यां अत्वसन्तस्य चाधातोः। अत्वन्तस्योपधाया दीर्घो धातुभिन्नासन्तस्य चासंबुद्धौ सौ धीमान्धी
मन्तौ हे धीमन् शसादौ महद्वत् । भातेर्डवतु । डित्सामर्थ्यात् टेर्भस्यापदे लोपः भवान् भवन्तौ शत्रन्तस्य त्वभ॰
वन् । उभे अभ्यस्तं । षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्विर्विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः । नाभ्यस्ताच्छतुः अभ्यस्ता
च्छतुर्नुम् न ददत् ददत् जक्षित्यादयः षट् षड् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तमस्ते अभ्यस्तसंज्ञाः स्युः जक्षत् जक्षतौ
एवं जाग्रत् दरिद्रत् शासत् चकासत् दीध्यत् वेव्यत् गुप् गुपौ गुपः त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च।
त्यदादिषूपपदेषु अज्ञानार्थाद् दृशेः कञ् चात् क्विन् प्रायश्चेन्नान्यः दृग्दृशवतुषु तादृक् तादृग् तादृशौ तादृग्भ्यां व्रश्च
इति षः जश्त्वचर्त्वे विट् विड् विशौ विड्भ्यां नशेर्वा नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा पदान्ते नक् नग् नट् नड् न
शौ नशः नग्भ्यां नड्भ्यां स्पृशोऽनुदके क्विन् अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन् घृतस्पृक् घृतस्पृशौ घृतस्पृग्भ्यां रत्न
मुट् रत्नमुषौ रत्नमुड्भ्यां षट् षड्भिः षड्भ्यः षण्णां षट्सु रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात् ससजुषो रुरिति रुत्वे वोरु
पधाया दीर्घ इकः रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः पदान्ते पिपठीः पिपठिषौ पिपठीर्भ्यां ।नुम्विसर्ज ११

नीचशब्दवाचेपि पतेः प्रत्यकेव्ययपाने पिद्धाम्भ्यां परस्य समस्य पूर्वस्य सः ह्लवेन पूर्वस्य सः पिपठीषु विकीः विकीर्षु ॥
विद्वान् विद्वांसौ हे विद्वन् । वसोः सम्प्रसारणम् । वसन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात् विदुषः वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ।
विद्वद्भ्याम् पुंसोऽसुङ् सर्वनामस्थाने पुमान् पुमन् पुमांसौ पुंसः पुंभ्याम् पुंसु ऋदुशनेत्यङ् उशना उशनासौ अ
स्य सम्बुद्धौ वा नङ् नलोपश्च वा वाच्यः हे उशनन् हे उशन हे उशनः उशनोभ्याम् सः अनेहा अनेहसौ अनेहसः वेधाः
वेधसौ हे वेधः वेधोभ्याम् । अदस औ सुलोपश्च अदसौ सौ स्यात् सुलोपश्च तदोरिति सः असौ त्यदाद्यत्वं पररू
पत्वं वृद्धिः अदसोऽसेर्दादु दो मः अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ दस्य मश्च आन्तरतम्याद्ध्रस्वस्य उः दीर्घस्य ऊः
अमू जसः शी गुणः एत ईद्बहुवचने अदसो दात्परस्य एत ईत् दस्य मो बहूक्तौ अमी पूर्वत्रासिद्धमिति
विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे अमुम् अमू अमून् उत्वमत्वे कृतेपि घिसंज्ञायाम् अमवः न मु ने नाभावे
कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः अमुना अमूभ्याम् अमीभिः अमुष्मै अमीभ्यः अमुष्मात् अमुष्य अमुयोः अमी
षाम् अमुष्मिन् अमीषु । इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ॥ नहो धः कलिपदानेच । नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहि
तनिषु क्वौ । क्विबन्तेषु पूर्वस्य दीर्घः उपानत् उपानहौ उपानहः उपानद्भ्याम् उपानत्सु क्विन्प्रत्ययस्य कु
स्वेन वः उष्णिक् उष्णिहौ उष्णिग्भ्याम् द्यौः दिवौ दिवः द्युभ्याम् गीः गिरौ गिरः गीर्भिः एवं पूः चतस्रः २ चत
सृणाम् काकेकाः सर्वावत् यः सा इदमो मः इयम् सौ त्यदाद्यत्वे टाप् दश्चेति मः इमे इमाः इमाम्
अनया हलि लोपः आभ्याम् आभिः अस्यै अस्याः २ अनयोः आसाम् स्रक् स्रजौ स्रग्भ्याम् त्यदाद्यत्वे टाप्
स्यातेः त्याः एवं तद् यद् एतद् वाक् वाचौ वाग्भ्याम् अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः अप्तृन्निति दीर्घः आपः अपः
अपोभिः अपः स्वकारादौ प्रत्यये अद्भिः २ अपां अप्सु दिक् दिशौ दिग्भ्याम् त्यदादिष्विति दृशेः क्वि

ल० कौ० १२ त्विषान्तदस्यज्ञापितत्वे दृक् दृशौ दृग्भ्यां त्विट् त्विषौ त्विड्भ्यां ३ असौ उत्वमत्वे अमू अमूः अमुया अमूभ्यां ३
अमूभिः अमुष्यै अमूभ्यः २ अमुष्याः २ अमुयोः २ अमूषां अमुष्यां अमूषु इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः॥ स्वमोर्लुक्।
दत्वं स्वनडुत् स्वनडुही स्वनड्वांहि चतुरनडुहोरामुदात्तः स्वनड्वांहि पुनस्तद्वत् शेषं पुंवत्। दत्वम्॥ वाः वारी वारि
वारा वार्भ्यां ३ चत्वारि २ किं के कानि इदं इमे इमानि अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः एनत् एने एना-
नि एनेन एनयोः २ न ङिसम्बुद्ध्योः नपुंसकानां नलोपः वा वाच्यः हे ब्रह्मन् हे ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि अहः।
विभाषा ङिश्योः अह्नी अहनी अहानि २ हे अहः अहन् अहन्निति रूपरात्रिरथन्तरेषु अहोभ्यां ३ दण्डि दण्डिनी दण्डीनि
सुपथि टेर्लोपः सुपथी सुपन्थानि ऊर्क् ऊर्जी ऊर्न्जि २ नरजानां संयोगः त्यद् त्ये त्यानि तत् ते तानि यत् ये यानि
एतत् एते एतानि गोक् गोची गवाञ्चि पुनस्तद्वत् गोचा गोग्भ्यां ३ शकृत् शकृती शकृन्ति ददत् द-
दती वा नपुंसकस्य अभ्यस्तात् क्लीबस्य शतुर्नुम् वा स्यात् सर्वनामस्थाने ददन्ति ददति तुदत् आच्छी-
नद्योर्नुम् अवर्णान्तादङ्गात्परस्य शतुर्नुम् वा शीनद्योः शप्श्यनोर्नित्यं तदन्तस्य नुम् शीनद्योः पचन्ती पचन्ति दीव्यत् दी-
व्यन्ती दीव्यन्ति धनुः धनुषी सान्तेति दीर्घः धनूंषि। नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि इति षः धनुषा धनुर्भ्यां ए-
वं चक्षुर्हविरादयः पयः पयसी पयांसि २ पयसा पयोभ्यां २ पयोभिः सुपुम् सुपुंसी सुपुमांसि अदः वि-
भक्तिकार्यम् उत्वमत्वे अमू अमूनि शेषं पुंवत् इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः॥ स्वरादिनिपातमव्ययम्। स्वर् अ-
न्तर् प्रातर् पुनर् सनुतर् उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक् ऋते युगपत् आरात् पृथक् ह्यस् श्वस् दिवा रात्रौ सायं
चिरं मनाक् ईषत् जोषं तूष्णीं बहिस् अवस् समया निकषा स्वयं वृथा नक्तं नञ् हेतौ इद्धा अद्धा सा-
मि वत् ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् सनात् उपधा सनात् तिरस् अन्तरा ज्योक् कम् शम् सहसा विना नाना स्वस्ति १२

स्वधा अलं वषट् श्रौषट् वौषट् अन्यत् अस्ति उपांशु क्षमा विहायसा दोषा मृषा मिथ्या मुधा पुरा मिथो मिथस्
प्रायस् मुहुस् पयस् प्रवाहिके आर्ये अलं अभीक्ष्णं साकं सार्धं नमस् हिरुक् धिक् अथ अथो अम् आम् प्रप
त कुवित् चित् चण् यत्र कच्चित् नाह नत माकिं माकीं नाकिं नाकीं माङ् नञ् यावत् तावत् त्वै रै श्रौषट्
वौषट् स्वाहा स्वधा वषट् तुम तथाहि खलु किल सुष्ठु स्म अथ आदह उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च अ
वदत्तं अहंयुः अस्तिक्षीरा अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ पशु शुकं यथा कथाच पाट् प्याट् अङ्ग है हेः भो अये एकप
दे युत् आतः चादिरप्याकृतिगणः तसिवती नानाञौ एतदन्तमप्यव्ययमित्यादि कृन्मेजन्तः कृद्यो मान्त ए
जन्तश्च तदन्तमव्ययं स्मारं स्मारं जीवसे पिबध्यै क्त्वातोसुन्कसुनः एतदन्तमव्ययं कृत्वा उदेतोः वि
सृपः अव्ययीभावश्च अधिहरि अव्ययादाप्सुपः अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् स्यात् तत्र शालायां ॰
अथ सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययं वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्यो
रुपसर्गयोः आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा २ वगाहः अवगाहः पिधानम् अपिधानम् ॥
इत्यव्ययानि ॥ नमो नमः ॥ अथ तिङन्तम् ॥ लट् लिट् लुट् लृट् लेट् लोट् लङ् लिङ् लु
ङ् लृङ् एषां पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्म
णि कर्तरि च स्युः अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च वर्तमाने लट् अटौ इतौ उच्चारणसामर्थ्याल्लस्य नेत्वं लस्य अ
धिकारोऽयं भूसत्तायां कर्तृविवक्षायां भू लः इति स्थिते तिप् तस् झि सिप् थस् थ मिप् वस् मस् त आतां झ
थास् आथां ध्वम् इट् वहि महिङ् इत्यष्टादश लादेशाः स्युः लः परस्मैपदं लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः त
ङानावात्मनेपदं तङ् प्रत्याहारः शानच् कानचौ चात्मनेपदसंज्ञौ स्तः पूर्वसंज्ञापवादः अनुदात्तङित आ

ल॰ कौ॰ १२ त्मनेपदे अनुदात्तेत उपदेशे योरित् तदन्ताद्धातोर्लस्थाने आत्मनेपदं स्यात् स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफ
ले स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्त्रगामिनि क्रियाफले शेषात्कर्तरि परस्मैपदं आत्मनेपदनिमि
त्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः तिङ उभयोः पदयोस्त्रि
13 काः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङः त्रीणि त्रीणि प्रत्ये
कमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मद्यु
पपदे प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेपि मध्यमपुरुषः स्यात् शेषे प्रथमः भू ति इति जाते तिङ्शित्सार्वधातुकं तिङः
शितश्च सार्वधातुकसंज्ञा कर्तरि शप् कर्त्रर्थे सार्वधातुके धातोः शप् सार्वधातुकार्धधातुकयोः अनयोः पर
योरिगन्ताङ्गस्य गुणः अवादेशः भवति भवतः झोन्तः प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः स्यात् अतो गुणे भवति
भवसि भवथः भवथ अतो दीर्घो यञि अतोङ्गस्य दीर्घो यञादौ सार्वधातुके परे भवामि भवावः भवामः
स भवति तौ भवतः ते भवन्ति त्वं भवसि युवां भवथः [illegible] यूयं भवथ अहं भवामि आवां भवावः व
यं भवामः शेषविभाषाकखादावषान्त उपदेश उप [illegible] देशेऽकादिखादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्य
स्मिन्धातौ परे उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णत्वं वा स्यात् प्रणिभवति प्रनिभवति परोक्षे लिट् भूतानद्यत
नपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् लस्य तिबादयः लिट् च लिडादेशस्तिङ् आर्धधातुकसंज्ञः स्यात् तेन शबा
दयो न परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः लिटस्तिबादीनां णलादयः स्युः भू अ इति स्थिते भुवो वुग्लुङ्लि
टोः अचि लिटि धातोरनभ्यासस्य लिटि परेऽनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तः आदिभूता
दचः परस्य तु द्वितीयस्य भूव् भूव् इति स्थिते पूर्वोभ्यासः अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोभ्याससंज्ञः स्यात् हल १२

लादिशेषः अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते शेषे हलो लुप्यन्ते ह्रस्वः अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् भवतेरः भवतेरभ्यासो
कारस्य अतः स्यात् लिटि अभ्यासे चर्च अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च झशां जशः खयां चर इति विवेकः बभूव
बभूवतुः बभूवुः आर्धधातुकस्येड्वलादेः वलादेरार्धधातुकस्येट् स्यात् बभूविथ बभूवथुः बभूव बभूविव ब
भूविम अनद्यतने लुट् भविष्यत्यनद्यतनेर्थे धातोर्लुट् स्यात् स्यतासी लृलुटोः धातोरेतौ स्तः लृलुटोः परतः (
शबाद्यपवादः लृ इति लृङ्लृटोर्ग्रहणं आर्धधातुकं शेषः तिङ्शिद्भ्योन्यो धातोरिति विहितः प्रत्ययस्तत्संज्ञः इ
ट् लुटः प्रथमस्य डारौरसः डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः भवितारः तासस्त्योर्लोपः सादौ प्रत्यये परे रि च राधोश्च
प्रत्ययेन लक्ष्या भवितारौ भवितारः भवितासि भवितास्थः भवितास्थ भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः लृ(
ट् शेषे च भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट् स्यात् क्रियार्थायां क्रियायां सत्यामसत्यां च भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति
भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः लोट् च विध्याद्य(
र्थेषु धातोः लोट् आशिषि लिङ्लोटौ एरुः लोट इकारस्य उः भवतु तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् आशिषि तु
ह्योस्तातङ् वा परत्वात्सर्वादेशः भवतात् लिटो लवत्वात् लोटो लङ्वत् लोटस्तामादयः सलोपश्च तस्थस्थमिपां ताते
तामः ङितश्च सार्वधातुकमपित् भवतां भवन्तु सेर्ह्यपिच्च लोटः सेर्हिः सोपिच्च अतो हेः अतः परस्य हेर्लु
क् भव भवतात् भवतं भवत मेर्निः लोटो मेर्निः स्यात् आडुत्तमस्य पिच्च लोडुत्तमस्याट् स पिच्च भवानि नित्यं(
ङितः सकारान्तस्य उत्तमस्य नित्यं लोपः अलोन्त्यस्येति सलोपः भवाव भवाम अनद्यतने लङ् अनद्यतनभूतार्थ
वृत्तेर्धातोर्लङ् लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः एषु परेष्वङ्गस्याट् स्यात् इतश्च ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्य लोपः अभवत् अ
भवतां अभवन् अभवः अभवतं अभवत अभवं अभवाव अभवाम विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्न

ल. कौ. १५

धनेषु लिट् परोक्षेऽर्थे भूधातोर्लिट् स्यात् तट् परस्मैपदे षुद्धादेशेषु णिच लिटः परस्मैपदानां णलादयः स्युः च लिट्
सलोपाने लिङ्क्ष सार्वधातुलिटः अनेनास्य सस्य लोपः इति प्राप्ते अनेकाचः अतः परस्य सार्वधातुकस्य यासस्य लोपः
पुगुणः लोपो व्योर्वलि वकारयकारयोर्लोपो वलि भवेत् भवेताम् केनस्य लिङो झेर्जुस् स्यात् भवेयुः भवेः भवे-
त भवेत भवेयं भवेव भवेम लिङाशिषि । आशिषि लिङ् लिङर्थे धातोः कस्मै स्यात् किदाशिषि आशिषि लिङो
यासुट् कित् स्कोरिति सलोपः क्ङिति च किति ङिति निमित्ते इको लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः भूयात् भूयास्ताम् भूयासुः
भूयाः भूयास्तं भूयास्त भूयासं भूयास्व भूयास्म लुङ् भूतार्थे धातोर्लुङ् स्यात् माङि लुङ् सर्वलकारापवादः स्मो-
त्तरे लङ् च स्मोत्तरे माङि लङ् स्यात् चात् लुङ् च्लि लुङि च्लेः सिजादेशः स्यात् गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः
परस्मैपदेषु एभ्यः सिचो लुक् परस्मैपदेषु गापापाविहृष्णादेशपिबतीनुगृह्यते भूसुवोस्तिङि भूसुवोर्गुणो न स्यात् सार्व-
धातुके तिङि गुणो न अभूत् अभूतां अभूवन् अभूः अभूतं अभूत अभूवं अभूम न माङ्योगे अट् आटौ न स्तः मा
भवान् भूत् मा स्म भवत् मा स्म भूत् लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं यत्र तत्र भ-
विष्यदर्थे लृङ् क्रियायाश्चानिष्पत्तौ गम्यमानायाम् अभविष्यत् अभविष्यतां अभविष्यन् अभविष्यः अ-
भविष्यतं अभविष्यत अभविष्यं अभविष्याव अभविष्याम अत सातत्यगमने अतति अत आदेः अभ्यास-
स्यादेरतो दीर्घः स्यात् आत आततुः आतुः आतिथ आतथुः आत आत आतिव आतिम अतिता अतिष्यति अ-
ततु आडजादीनां अजादेराट् स्यात् लङ्स्वनुषु आततां आतन् अत्यात् लुङि सिचि इडागमे कृते आतिसि
वास्ति सिचोऽपृक्ते विद्यमानात् सिचो अपृक्तस्य ईडागमः ईट ईटि इटः परस्य सस्य लोपः स्यात् ईटि सिच्
लोपे एकादेशो सिद्धो वक्तव्यः आतीत् आतिष्टाम् सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च सिचोऽभ्यस्तात् विदेश्च परस्य झेः १५

सेर्वेपिनो केनेत् शास्तिषुः शास्तीः शास्तिभ्यां शास्तिह् शास्तिषु शास्तिः शास्तिहे शास्तिश शास्तिषे शास्तिषु शास्तिष्म शा
स्तिष्मत् सिषुगुणो ह्रस्वो लघुः संयोगे गुरुः संयोगपरे ह्रस्वो दीर्घश्च गुरुः स्यात् गुणोन्तलघूपधस्य च पुगन्तलघू
पधस्य च आगमस्य गुणः सर्वधातुकार्धधातुकयोः धातोरेतिति इसः सपतिः घते सिषेधिप ग्रसेलोपो गाकित्
ग्रसगान्यरोपिल्लिकित्स्यात् सिषिधतुः सिषिधुः सिषेधिथ सिषिधथुः सिषिध सिषेध सिषिधिव सिषि-
षिधिम सेधिता सेधिष्यति सेधतु असेधत् सेधेत् सिध्यात् असैधीत् असेधिष्यत् एवं षुच शोके गदऽ
कथने वा वि गदति नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्राति प्साति वपति वहति शाम्यति चिनोति देग्धि
षु च उपसर्गस्थानिमित्तात् परस्य नेर्णः स्यात् गदाधिषु प्रणिवहति शाम्यति चिक्षुः अभ्यासस्य कवर्गहकारयो
श्चवर्गादेशः उतः उपधायाः उपतायाः गतो वृद्धिः स्यात् जिति णिति प्रत्यये जगाद जगदतुः जगदुः
जगदिथ जगदथुः जगाद णलुत्तमो वा उत्तमो णल्वा णित् जगाद जगद जगदिव जगदिम गदिता गदि-
ष्यति गदतु अगदत् गदेत् गद्यात् अतो हलादेर्लघोर्वा वृद्धिः वा इडादौ परस्मैपदे सिचि अ-
गादीत् अगदिष्यत् णत्वं प्रकरणे नोनः धात्वादेर्णस्य नः स्यात् नदति नोपदेशात् नेटनसरवादशनकृ-
नरुन्दनः उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्य उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्या-
त् समासेसमासेपि प्रणदति ननाद अत एकहल्मध्येनादेशादेर्लिटि लिट् पितिनादेशादिकस्याभ-
ति एत्वं गनदवपां संयुक्तहलमध्यस्यातः एत्वम् अभ्यासलोपश्च लिटि किति लिटि नेदतुः नेदुः थलि च सेटि इह
लिलि चप्राग्कास्यात् नेदिथ नेदथुः नेद ननाद नेदिव नेदिम नदिता नदिष्यति नदतु अनदत् नदे-
त् अनदेत् अनादीत् अनदिष्यति टु नदि समृद्धौ अदित्त्वे इदुपधः उपदेशे धातोः नामन्ते इदितः नुम् इदितो नुं

ल· कौ· १५ 15

नन्द्यात् नन्दति ननन्द नन्दिता नन्दिष्यति नन्दतु अनन्दत् नन्देत् शनिल्बानमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु अन
देत् अनन्दिष्यत् एवं दिवुभिवानरहत्युक्तयोः भदिकल्याणे सुखे च मदन्तानि अर्चेमनानी अवति तस्मान्
ऽहलः परस्य अर्चति आनर्च आनर्चतुः अर्चिता अर्चिष्यति अर्चतु आर्चत् अर्चेत् आर्चीत् अर्चिष्यत् आ
नो व्रजति वव्राज व्रजिता व्रजिष्यति व्रजतु अव्रजत् व्रजेत् व्रज्यात् वदव्रजहलन्तस्याचः एषामचो वृद्धिः सिचि
परस्मैपदे अव्राजीत् अव्रजिष्यत् कटे वर्षावरणयोः कटति चकाट कटिता कट्यात् ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणि
श्व्येदितां ह्मयान्तस्य लक्षणस्य एदितश्च वृद्धिर्न अकटीत् अकटिष्यत् गुपू
रक्षणे गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः स्वार्थे गोपायति गोपायाञ्चकार समायः अनेन तङ्ग्राः आयः अनेन
तस्मन्नामाः सनाद्यन्ता धातवः स्वार्थे लिङ्गधातोः यत्रायमलिङ्गमेवेलिद्वात्स्यादेकत्वमनाद्यः
त्वाल्यत्वयः गोपायति आय पक्षे गुपधातोः आयधातुकेवा आयप्रत्ययोदोस्य कास्प्रत्ययात्
कृज्यशमेलिटि आमोमिश्रमन्तमाद्यलोपः अवलोपादूर्ध्वाद्युपदेशे तत्र आमोलोपः आयधातुकेआ
मः आमः परस्य लोलकृ कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि आमन्तालिट्परः कृञ्चानुप्रयुज्यते तथाहि त्वादि तव
त् अभ्यासस्य अतोत् अविकि लि गोपायाञ्चकार यवास्य त्वायालोपोऽस्य दिववनेवि हितनिमित्तेवि अर
नादेशोऽहित्वेनक्रतेभ्यः गोपायाञ्चक्रतुः गोपायाञ्चक्रुः एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् उपदेशे यथानेन कः
नपुंसकेऽनुदात्तः परस्य वलादेरार्धधातुकस्येट् न कृहृदेने घुसितिरूपवशीनस्य नसोहीसिभिः तुन्हुभ्यां च
विनेन्का यनेते हिशहितः स्मृताः कान्तेषु शकवोन्तेषु पचमुच रिच् वच् विच् सिचः प्रच्छ त्यजेत प्रक्षेकः
जान्तेषु यजत् निजिर भज भुज भ्रस्ज मस्जि यज युज रुज रञ्ज विजिर स्वञ्जि सञ्ज सृज स्कन्ददेशा दान्तेषु १५

घट्ट् लट् स्निट् क्लिट् ज्वरि नुड् पट् भिद् विद् स्फेड् हिड् शठ् श्विद् अयोदश धांतेषु कुपच्छप् नघ वस्थिवुडिह
प् गड् विष् शुप् साप् सिपः एकादश नांतेषु मन् हन् द्वाविंशतितेषु आप् लिप् कपि नप् तिप् स्वपि तृप्यति लि
प् लप् वप् शप् स्वप् स्पविविपाद्दशमांतेषु गम् नम् यम् रमश्चत्वारः भांतेषु यभ रभ लभस्त्रियः शांतेषु क्रुश
दश दिश दंश मश रिश रुश लिश विश स्पृशोदश षांतेषु त्विष् तुष् द्विष् दुष् पुष् पिष् विष् शिष् शुष्
श्लिष् श्लिषः एकादश सांतेषु वसघसौ द्वौ हांतेषु दह दिह् दुह् नह मिह् लिह् वह् अष्टौ अनुदात्ताः स्मृता इते
ष्वपातवो ज्ञातिकं शान्ते गोपायांचकर्थ गोपायांचक्रथुः गोपायांचक्र गोपायांचकार गोपायांचकार
गोपायांचकृव गोपायांचकृम गोपायामास गोपायांबभूव पक्षे जुगोप जुगोपिथ जुगुपतुः जुगुपुः स्वरतिसू
यतिसूञ्भूदितो वा स्वरत्याद्यदितश्च परस्यवलादेरार्धधातुकस्येड्वा जुगोपिथ जुगोप्थ गोपायिता गोपि
ता गोप्ता गोपायिष्यति गोपिष्यति गोप्स्यति गोपायतु अगोपायत् गोपायेत् गोपाय्यात् गुप्यात्
अगोपायीत् अगोपीत् अनिटो दीर्घादृद्धिः अगौप्सीत् वलोकस्मिन् कत्वः परस्य सस्य लोपो झलि अगौप्ता अगौ-
प्सुः अगौप्सीः अगौप्तम् अगौप्त अगौप्सम् अगौप्स्व अगौप्स्म अगोपायिष्यत् अगोपिष्यत् अगोप्स्यत् तितिक्षते तिज
ति चितायतुः चितिपुः एकादशनिनि षिद्धपाश्रे क्रसेध्य ह्रस्वध्यस्य हृद्ध्यंवा लिटि आदिश्चियवलिटि इवे नस्या
त् अत्यास्मादनिदोस्पात् अवसान्तलिलिनिटोनित्यं उपदेशेऽत्वतोथलनिमानित्यः लिट् ततःपरस्यथ
लइट् न उपदेशेऽत्वतः । उपदेशेऽकारवतः तासौ वसानित्यः लिटविदिताद्वथलोनेट् भारद्वाजस्य मतेनाः
नाचस्पामते चिरपिथ शिरेथ चिकितिपथुः चिकिपि चित्तायचितिप चितितिथ चिचितिम तेनासेथ्यतिः
त्यत अचतयत तयपत कंस्मार्धधातुकयोर्दीर्घः अतेमाङ्ःस्पर्दीर्घो पादौ अग्न्यपे न न क्रुत्सार्धधातुकयो ॥

नीयात् सिचिवृद्धिःपरस्मैपदेषु इगंतांगस्य वृद्धिः परस्मैपदे सिचि अनैषीत् अनेष्यत् तप संतापे तपति ततापतुः
तेपुः तेपिथ ततप्थ तप्ता तप्स्यति तपतु अतपत् तपेत् तप्यात् अताप्सीत् अताप्तां अतप्स्यत् १ क्रमु पादविक्षेपे वा
भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः एभ्यः श्यन्वा कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे पक्षे शप् क्रमः परस्मैपदेषु क्रमो दीर्घः परस्मैप
दे शिति क्रामति क्राम्यति चक्राम क्रमिता क्रमिष्यति क्राम्यतु: क्रामतु अक्राम्यत् अक्रामत् क्राम्येत् क्रामे-
क्रम्यात् अक्रमीत् अक्रमिष्यत् पा पाने पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्य-
र्च्छधौशीयसीदाः पादीनां पिबादयः स्युः इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे पिबादयः स्युः इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे ॥
पिबादेशोऽदन्तस्तेन न गुणः पिबति आत औ णलः १। आदन्तात् णल औत्स्यात् पपौ आतो लोप इटि च अजाद्योरा-
र्धधातुकयोः क्ङितोरिटः परयोरातो लोपः पपतुः पपुः पपिथ पपाथ पपथुः पप पपौ पपिव पपिम पाता
पास्यति पिबतु अपिबत् पिबेत् दाधाघ्वदाप् दाधारूपाश्चधातवो घुसंज्ञाः स्युः दाप् दैपौ विना एर्लिङि
घुसंज्ञानां मास्थादीनां च एत्वं स्यात् आर्धधातुके किति लिङि च परे पेयात् गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचो लुक् अपात् अपा-
तां आतः सिज्लुकि आदन्तादेव झेर्जुस् उसि परे आतः अपदान्तात् अकारात् उसि पररूपमेकादेशः अपुः अपास्य-
त् ग्लै हर्षक्षये ग्लायति आदेच उपदेशेऽशिति उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं स्यात् न तु शिति जग्लौ ग्लाता ग्ला-
स्यति ग्लायतु अग्लायत् वान्यस्य संयोगादेः घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेरात एत्वं वा स्यात् आर्धधा-
तुके किति लिङि ग्लेयात् ग्लायात् यमरमनमातां सक्च एषां सक् एभ्यः सिच इट् स्यात् परस्मैपदेषु अग्ला-
सीत् अग्लास्यत् ह्वृ कौटिल्ये ह्वरति ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ऋदन्तस्य संयोगादेरंगस्य गुणो लिटि उपधावृद्धिः
जह्वर जह्वरतु जह्वरुः जह्वर्थ जह्वरथुः जह्वर जह्वार जह्वर जह्वरिव जह्वरिम ह्वर्ता ऋद्धनोः स्ये ऋतो

हेतेश्चस्यसह्र् स्यात् हरिष्यत् ह्रियात् अहृषत् हरेत २ नशोर्नित्संयोगाद्यो: संयोगादेः ऋतेतस्यगुणः यक्रियादा
वाद्यादनुके लिट्च इत्यर्थीन नहर्षीत् अहरिष्यत् श्रुश्रवणे श्रुवःशृच श्रुकश्रादेशः श्रुप्रत्ययश्चकनेरिसार्व-
धातुके शृणोति सार्वधातुकमपित् अपित्सार्वधातुकंङिद्वत्स्यात् ङित्वान्नगुणेन शृणुतः हुश्नुवोः सार्वधातुके
हुश्नोनेत्प्रत्ययेतस्मानेकाचोसंयोगपूर्वोवर्णस्ययण स्यात् अजादौसार्वधातुके शृण्वन्ति शृणोषि शृणुथ :
शृणोमि लोपश्चास्यान्यतरस्यांम्वोः असंयोगपूर्वस्यप्रत्ययोकारस्यलोपोवा मवोःपरयोः शृण्वः शृणुवः शृण्मः शृ
णुमः शुश्राव शुश्रुवतुः शुश्रुवुः शुश्रोथ शुश्रुवथुः शुश्रुव शुश्राव शुश्रव शुश्रुव शुश्रुम श्रोता श्रोष्यति शृणो
तु शृणुतात् शृणुतां शृण्वंतु उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वात् असंयोगपूर्वोयःप्रत्ययोकारस्तदन्ताद्धेर्लुक् शृणु शृणुतात् शृ
णुत शृणवानि शृणवाव शृणवाम अशृणोत् अशृणुव अशृणुम अशृणुम शृणुयात् शृणुयातां तस्यपदान्तात् १
शृणुयुः शृणुयाः शृणुयातं शृणुयात शृणुयां शृणुयाव शृणुयाम श्रूयात् श्रूयास्तां श्रूयासुः अश्रौषीत् अश्रो
ष्यत् गम्लृग शृणुयात शृणुयां शृणुयाव शृणुयाम यमामपदायालोपोजादौ क्ङितिघ्रनङि जगाम गमहनजनं
खनघसांलोपः क्ङिति अनङि. गमहनजनखनघसामुपधायालोपोजादौ क्ङित्यनङि. जग्मतुः जग्मुः जगमिथ जगंथ जग्मथुः
जग्म जगाम जगम जग्मिव जग्मिम गंता गमेरिट् परस्मैपदेषु गमेः स्यादेरर्धधातुकस्येट् परस्मैपदे गमिष्य
ति गच्छतु अगच्छत् गच्छेत् गम्यात् पुषादिद्युताद्यदितः परस्मैपदेषु च्लेरङ् स्यात् अगमत् अगमिष्यत् इतिपरस्मै
पदप्रक्रिया डुपचष् पाके स्वरितेत्रित आत्मनेपदानां टेरे टितआत्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् पचते आतोङितः अतः परस्यङित
आतस्य पचेते पचंते थासःसे टितोलस्यथासः सेस्यात् पचसे पचेथे पचध्वे अतोगुणे पचे पचावहे पचामहे इ
कारेद्दीर्घोऽममेतोन्त्यकः इजादेः धातोर्गुरुमतः अनृच्छः आम्प्रत्ययवत् लिटि आम्प्रत्ययवत् कृञोनुप्रयोगस्य आ

ल
कौ०
२
17

ग्रुकृत्मातलासन्नप्रणत्प्रमानात कृशोध्यात्मनेपदं स्यात् लिटस्तयोरेशिरेच् लिगदेशयोस्तकयोरेश इरेचोऽलः पपांचं
कृषे पपांचक्राथे इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् इणन्तादेत्र गात्परे षीध्वंलुङ्लिटां धस्य ढः पपांचकृढ्वे पपांचक्रे प
पांचकृ पपांचकृवहे पपांचकृमहे पपांमासे पपांबभूवे पपिता पपितारौ पपितारः पपितासे पपितासाथे पि
व धारेरप्रत्यये सस्य लोपः पपिताध्वे ह एति तासस्त्योस्सस्य हः स्यादेति पपिताहे पपितास्वहे पपिष्यामहे पपिष्य
ते पपिष्येते पपिष्यन्ते पपिष्यसे पपिष्येथे पपिष्यध्वे पपिष्ये पपिष्यावहे पपिष्यामहे आमतः लोटपतञ्ज्ञ्र प
पतां पपेतां पपेन्तां सवाभ्यां वामौ सवाभ्यामपरस्य लोट एतः स्मा द्वामोऽलः पपस्व पपेथां पपध्वं पपै लोडुत्तमस्य ऐ
त ऐ पपै पपावहै पपामहै अपपत अपपेतां अपपंत अपपथाः अपपेथां अपपध्वं अपपे अपपावहि अपपामहि अप
पावहि अपपामहि लिङः सीयुट् लिङ आत्मनेपदस्य सीयुट् सलोपः पपेयातां झस्य रन् लिङोझस्य रन् पपेर
रन् पपेथाः पपेयाथां पपेध्वं इटोऽत् लिङादेशस्येटोऽत् पपेत पपेयातां झस्य पपेमहि सुट् तथोः लिङः तथोः
सुट् पपिषीष्ट पपिषीयास्तां पपाषीरन् पपिषीष्ठाः पपिषीयास्तां पपिषीरन् पपिषीष्ठाः पपिषीयास्थां पपि
पिषीध्वं पपिषीय पपिषीवहि पपिषीमहि अपिष्ट अपिषातां आत्मनेपदेष्वनतः २ अनकारान्तस्यात्म
नेपदस्य झस्यात् स्यात् अपिषत अपिष्ठाः अपिषाथां अपिढ्वं अपिष्यत अपिष्येतां अपिष्यन्त अपिष्यथाः (
अपिष्येथां अपिष्यध्वं अपिष्ये अपिष्यावहि अपिष्यामहि कमुकान्तौ कौ ति रिङ्का कमेर्णिङ् स्वार्थे काम
यते कामयेते कामयसे कामयेथे कामयध्वे कामये कामयावहे कामयामहे कामयामहे अयामन्ताल्वाय्य
त्निष्णुषु आम् अन्त आल आय्य इत्नु इष्णु परेणिरयादेशः कामयांचक्रे आयादय इति वा चकमे चक
माते चकमाते चकमिरे चकमिषे चकमाथे चकमिध्वे चकमिवहे चकमिमहे कामिषीष्ट कमिता ॥ २

कामयिष्यते कामिष्यते कामयतां अकामयत कामयेत कामयिषीष्ट कामिषीष्ट णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् णिङन्तात्
श्रिप्रादिभ्यश्चङः चङ् कर्तरि लुङि कामः अत इति स्थिते णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् णेरनिटि अनिडादावार्धधातुके
णेर्लोपः णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः चङि अनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तः
चरि अजादेर्द्वितीयस्य सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे चङ्परे णौ परेऽङ्गं तस्य लघुनि सति दीर्घो लघोः लघोरभ्यासस्य
दीर्घः सन्वद्भाव विषये अचीकमत णिङभावे कमेः च्लेश्चङ्वाच्यः अचकमत अकामयिष्यत अकमिष्यत अय गतौ
ते अयते उपसर्गस्यायतौ उपसर्गस्थरेफस्य लत्वं स्यात् प्लायते पलायते दयायासश्च आम्प्रत्ययाम् लिटि अयाञ्चक्रे अ
यिता अयिष्यते अयतां आयत अयेत अयिषीष्ट विभाषेटः इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ततः परेषां षीध्वं लुङ् लिटां धस्य वा ढः
अयिषीढ्वं अयिषीध्वं आयिष्ट आयिष्यत द्युत दीप्तौ द्योतते द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् अभ्यासस्य दिद्युते द्यो
तिता द्योतिष्यते द्योततां अद्योतत द्योतेत द्योतिषीष्ट द्युद्भ्यो लुङि द्युतादिभ्यः परस्मैपदं वा लुङि पुषादीत्यङ् अद्यु
तत् अद्योतिष्यत एवं गलदिः पुषादीत्यङ् अफनत् अद्योतिष्ट अद्योतिष्यत एवं श्विता वर्णे ञिमिदा स्नेहने ञि
ष्विदा स्नेहनमोचनयोः मोहनयोरित्येके ञिक्ष्विदा इत्येके रुच दीप्तावभिप्रीतौ च घुट परिवर्तने शुभ दीप्तौ
क्षुभ संचलने णभ तुभ हिंसायां स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु अवस्रंसने ध्वंसु गतौ च स्रम्भु विश्वासे वृतु वर्तने वर्तते ववृते
वर्तिता वृद्भ्यः स्यसनोः वृतादिभ्यः पञ्चभ्यो वा परस्मैपदं स्यसनोः न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः वृत् वृध् शृध् स्यन्दस्य पभ्य
सकारादेरार्धधातुकस्येट् न तङानयोरभावे वर्त्स्यति वर्ततां अवर्तत वर्तेत वर्तिषीष्ट अवृतत् अवर्तिष्ट
अवर्त्स्यति दद दाने ददते न शसददवादिगुणानां शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणशब्देन विहितो योऽभ्यासः
तस्य च एत्वाभ्यासलोपौ न ददर्दे ददिता ददिष्यते ददतां अददत ददेत ददिषीष्ट।

ल
कौ
१८
18

अददिष्ट अददिष्यत त्रपूष् लज्जायां त्रपते तॄफलभजत्रपश्च एषामेत्वमभ्यासलोपश्च किति लिटि सेटि थलि च
त्रेपे त्रपिता त्रप्ता त्रपिष्यते त्रप्स्यते त्रपतां अत्रपत त्रपेत त्रपिषीष्ट त्रप्सीष्ट अत्रपिष्ट अत्रप्त अत्रपिष्यत अत्र-
प्स्यत इत्यात्मने इत्यात्मनेपदक्रिया श्रिञ् सेवायां श्रयति श्रयते शिश्राय शिश्रिये श्रयितासि श्रयिते श्रयि-
ता अश्रयत् अश्रयत श्रयेत् श्रयेत श्रीयात् श्रयिषीष्ट अशिश्रियत् अशिश्रियत अश्रयिष्यत् अश्रयिष्यत भृञ्
भरणे भरति भरते बभार बभ्रतुः बभ्रुः बभर्थ बभृव बभृम बभ्रे बभृषे भर्तासि भर्तासे भरिष्यति भरिष्य-
ते भरतु भरतां अभरत् अभरत भरेत् भरेत रिङ्शयग्लिङ्क्षु· यो यकि पादार्धधातुकेन लिङि· चकारात् रिङ्·रीङ्·
अकृते रिङि पिसामर्थ्याद्दीर्घो न भ्रियात् उश्च झलो लिङ्सिचौ कलादौ लिङि· वा कितो लिः तङि· भृषीष्ट भृषीया-
स्तां अभार्षीत् ह्रस्वादङ्गात् ह्रस्वान्तादङ्गात् सिचो लोपो झलि अभृत अभरिष्यत् अभरिष्यत हृञ् हरणे
हरति हरते जहार जहर्थ जहृव जहृम जह्रे जहृषे हर्ता २ हरिष्यति हरिष्यते हरिष्यत धृञ् धारणे
धरति धरते णीञ् प्रापणे नयति नयते निनाय डुपचष् पाके पचति पचते पपाच पेचिथ पपक्थ पेचे प-
क्ता भज सेवायां भजति बभाज भेजे भक्ता भक्ष्यति भजतु भजतां अभाक्षीत् अभक्त अभक्ष्यत् अभक्ष्यत यज-
देवतापूजासंगतकरणदानेषु यजति यजते लिट्यभ्यासस्योभयेषां वच्यादीनां ग्रह्यादीनां च संप्रसार-
णाख्यात् लिटि इयाज वचिस्वपियजादीनां किति वचिस्वपियजादीनां च संप्रसारणं किति ईजतुः ईजुः
इयजिथ इयष्ठ ईजिव इयष्ट ईजे यष्टा षढोः कः सि यक्ष्यति यक्ष्यते इज्यात् यक्षीष्ट अयाक्षीत् अयष्ट वह प्रा-
पणे वहति वहते उवाह ऊहतुः ऊहुः उवहिथ झषस्तथोर्धोऽधः झषः परयोस्तथोर्धः न ढः पातेः ढो ढे लो-
पः ढ्रलोपः ॥ सहिवहोरोदवर्णस्य ढ्रलोपे उवोढ ऊहे वोढा वक्ष्यति वक्ष्यते अवाक्षीत् अवोढा अ- १८

वाहः प्रवोढ प्रवहानां प्रवोढः प्रवोढं प्रवहति प्रवहादि क्षेत्रं तमस्तोने वपति वपेते वेत्रोवपिः वेनोवविदो०
स्यात् लिटि इकारउस्रारणोः उवाय शहिस्यावपिच्यापिवहि विचति इश्चति एहेतिभुक्तनीनोक्तिनिच उषो०
किनिति सम्प्रसारणंनस्यात् लिटि ऊपतुः ऊपुः वस्वास्यात्यतरस्यां किति वयोयस्यवोवास्यात् किनिलिटि ऊव
तुः ऊवुः वस्वास्यात्यतरस्या किति वयोयस्यवोवास्यात् किनिलिटि ऊवतुः ऊवुः उवयिथ वयादेशाभावे वेञः
नसंप्रसारणंलिटि ववौ ववतुः ववुः वविथ ववाथ ववे वाता ऊयात् वासीष्ट प्रवासीत् नुवाहाप्रवास्यात्०
इतिश्वादयः व्यतीयपञ्चः प्रसात्वाथेंईयरः व्यतीपते व्यनेयावकें व्यायादयप्रार्थयानकेवेतिपते प्रवते०
प्रतिष्ठाति प्रतीत् प्रयभत्तणे प्रदिप्रभृतिभ्यः शमः लकस्यात् प्रति लिङ्यतरस्यां प्रादेशवस्लवास्या०
लिटि जघास गमहनेत्यपधालोपः शासिवस्यचसादीनोच पशोमस्यघत्वंस्यात् जक्षतुः जक्षुः जघसि
थ प्राद प्रादत इडत्येतिनियमनीनो पशोयलोनिनिन्यइट प्रादिथ प्रत्ता प्रत्स्यति ऊकलोहेपिः होकलतेभ्यस्व०
हेपिः स्यात् प्रहि प्रदानि प्रदः सर्वेषां प्रदः परस्यापृक्तस्यसार्वधातुकस्याडागमः स्यात् सर्वेषांमतेन प्राद
त प्राद्रा प्रघात् लुङ्सनोर्घस्लृ प्रादेशघस्लृस्यात् लृदित्सनिच नदित्वादङः प्रघसत् हनहिंसागत्योः हन्ति०
प्रहतोपदेशावननितिलोन्यादेनामननामिकलोपोकलिङ्गिन प्रननासिकान्तानामेषांवननते: ननोन्यादेसले
पः स्यात् कलादौति॥ ति यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयोनरांऊोपदेशाः ननघएउहताए ऊएउहत्लएउच्चृनव
नमनमनोन्यादयः हतः घ्नति वमोवा उपसर्गस्यात्रिमित्रात्परस्य हन्तेर्नस्यणोवा प्रहण्मि प्रहन्मि प्रहण्वः०
प्रहन्वः जघान जघ्नत जघ्नः अभ्यासाच्च अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य घत्वंस्यात् जघनिथ जघन्थ जघ्नथुः जघ्न
जघान जघ्नव जघ्नः अभ्यासाच्च हनात् हतो घ्नत् हनेर्जः होघ्ने अभिहवदत्वाभावात् इलऊर्धमापादय

ल
कौ.
१९
19

प्तिसामेताभीयं समानाच्छ्रेतसिक्तं नेष्टो नवक्तिदमिनिनस्तासिद्धनाछेनलक् नहिरहनात् हतं हत हनानि हनाव
हनाम अहन् अहतां अघ्नन् अहन् अहतं अहत अहनं अहन्व अहन्म हन्यात् आर्धधातुकेऽइति अपि हन्यात् हताव
धातिहिलिहिच वधादेशोऽदन्तः वध्यात् वध्यास्तां वध्यासुः अवधीत् अवधिष्टां अवधिषुः अहनिष्यत् यामिश्रु
णामिश्रणयोः नतोद्विहिलाकिन्हलि खवलिवेयोनोहुहिः पित्फलदौसार्वधातुके नत्वयभ्यस्तस्य यौति
युतः युवंति ययाव युयवतुः युयविथ युयुविव युयुविम यविता यविष्यति यौतु युतात् अयौत् अयुतां
अयुवन् युयात् युयातां युयुः यूयास्तां यूयासुः अयावीत् अयविष्यत् या प्रापणे याति यातः यांति ययौ
ययतुः युः ययिथ ययाथ याता यास्यति यातु यातात् अयात् अयातां २ लङः शाकटायनस्यैव अयुः अय
तां अयेदंतापवस्थलदोकक्षेम्बासात् अयुः यायात् यायातां यायुः यायात् यायास्तां यायासुः अयासी
त् अयासिष्टां अयासिषुः अयासीः अयासिष्टं अयासिष्ट अयासिषं अयासिष्व अयासिष्म अयास्यत् एवं वा गतिगं
धनयोः भाति भा दीप्तौ ष्णा शौचे श्रा पाके द्रा कुत्सायां गतौ प्सा भक्षणे रा दाने ला आदाने दाप् लवने
अयासार्वधातुकमात्रविषयः विद ज्ञाने विदोलटोवा परस्मैपदानां णलादयो वा वेद विदतुः विदुः
वेत्थ विदथुः विद वेद विद्व विद्म पक्षे वेत्ति वित्तः विदंति उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्यां पक्षे लिट्याम् विदांचक्रे
तत्वप्रतिभावादानामीन गुणः विदांचकार विदांबभूव विदामास विवेद वेदिता वेदिष्यति विदांकुर्वन्त्वित्यस्य
तदस्य वेत्वलोपो गुणाभावो लोटो लुक् लोटू तकारोत्तप्रयोगश्चानित्यमात्मने पुरुषवचनेन विवक्षिते त
तनादिकत्रयः पापोपवादः विदांकरोतु अतउत्सार्वधातुके उतश्च प्रत्ययात्स्याक्रोकारस्य उत्स्यात् सार्वधातु
केक्ङिति विदांकरोतु अतउत्सार्वधातुके उत्प्रत्ययातस्याक्रोकारस्य विदांकरस्य विदांकरवाम पक्षे वेत्तु १९

विद्यात् वित्तो विदेत् विदि विद्रे विद्र वेदानि वेदाव वेदाम अवेत् अवित्तो सिजभ्यस्तविदि भ्यश्च उस् अविदुः द
श्च धातोरेस्यपदान्तस्य सिति रुर्वा अवेः विद्यात् विदितास्ता अवेदीत् अवेदिष्यत् असमृवि असि असोरलोपः क्ङ
स्यास्तेः चकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके श्नसोरल्लोपः सन्ति तासस्त्योरिति सलोपः अस्मः स्थः स्थ असि स्वः स्मः
आर्धधातुके अस्तेर्भूः बभूव भविता अस्तु स्तात् सन्तु घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च घोरस्तेश्च एत्वं स्याद्धौ परे अ
भ्यासलोपश्च आभीयत्वात् हेर्धिः एधि स्तात् स्तां स्त असानि असाव असाम आसीत् आस्तां आसन् स्यात् उपसर्गा
प्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः उपसर्गेणाप्रादुःषः वास्येः सस्यषः स्यात् यकारे चि परे निष्यात् प्रादुःष्यात् भूयात् अभूत् इ
ण् गतौ यति इतः १ इणोयण् अजादौ प्रत्यये परे यन्ति अभ्यस्तस्यामवर्णे इवर्णोवर्णयोरियङुवङौ स्तस्तवर्णे वि
इयाय ईयथुः इणः किति इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात् कितिलिटि ईयतुः ईयुः इययिथ इयेथ एता एता आयन् इया
त् ईयात् एतेर्लिङि उपसर्गात् ह्रस्व इणोऽकिति स्यात् आर्धधातुके किति लिङि निरियात् इणो गा लिङि गाति
स्येतिलुक् अगात् अगातां अगुः स्तनघु पुहो स्त्योर्ह्रेहिः स्नेरिकोर्हृहिः धातुप्रतिरूपके ङिति त्वाद्यं नेष्यते
व्रश्चेति षः माष्टिः मार्ष्टि ममार्ज ममार्जतुः ममृजतु ममार्जिथ ममार्ष्ठ मार्जिता मार्ष्टा मार्क्ष्यति मार्ष्टु अ
मार्ट् अमार्जीत् अमार्क्षीत् रुदिर् अश्रुविमोचने रुदादिभ्यः सार्वधातुके रुदन्ति रुदिम रुदिव जक्ष पञ्चभ्यो वलादेः
सार्वधातुकस्येट् स्यात् अड् गार्ग्यगालवयोः १ अरोदीत् अरोदत् अरुदित् अरुदतां अरुदन् अरोदीः अरोदः
रुद्यात् रुदिता वा रुदितो धातोः इरितोङ् वा परस्मैपदे अरुदत् अरोदीत् १ जागृ निद्राक्षये जागर्ति जागृतः जा
ग्रतः अदभ्यस्तात् कस्यादेशात् अन्तपवादः जाग्रति जागरोवकार जजागार जागरांबभूव विभाषालिट्स्यात् जागर्तेर्गुणः
स्यात् विचिण्णल् ङित्सु ज्ञान्यामिन गृहिविच्छेप्य लिङिप विच्छेदा जजागरतुः अजागः अजागाः अजागृतां जसि च

ल. अजादेशसीतिगेनागस्य गुणः स्यात् अजागरुः आशिषि जागर्यात् अजागरीत् दरिद्रा दुर्गतौ १ दरिद्राति इद्दरिद्रस्य
कौ. दरिद्रातेरिकारः स्यात् वलादौ क्ङिति सार्वधातुके दरिद्रिति अनेकाच्त्वात् आम् दरिद्राञ्चकार यातेणालिट्युत्वम्
२० ददरिद्रौ दरिद्रातेरार्धधातुके विवक्षिते आतो लोपो वाच्यः लुङि वा सनि ण्वुलि ल्युटि न च दरिद्रिता अदरिद्रात् अ
20 दरिद्रिता अदरिद्रुः दरिद्र्यात् दरिद्र्यात् अदरिद्रीत् इट्पक्षे अदरिद्रासीत् शासु अनुशिष्टौ शास्ति शास्तः
शास इदङ्हलोः २ शास उपधाया इत् स्यात् अङि हलादौ क्ङिति च शासि वसि घसीनां च षः शिष्टः शासति शशास
शास्तु शाधि शासः शादेशः स्याद्धौ परे आभीयत्वेनासिद्धत्वात् हेर्धिः शाधि निपातनेनः एतत्सम्भवः स्याज्ञि
पितस्थः अशात् शिष्यात् सनि शास्त्यतिभ्यश्च च्लेः अङ् स्यात् कर्तरि लुङि अशिषत् इति परस्मैपदिनः शीङ्
स्वप्ने शीङः सार्वधातुके गुणः क्ङिति चेत्यस्यापवादः शेते शयाते शीङो रुट् शीङः परस्य झादेशस्यातो रुडागमः
स्यात् शेरते शेषे शयाथे शेध्वे शये शेवहे शेमहे शिश्ये शिश्याते शिश्यिरे शयिता शयिष्यते शेतां शयातां
शेरतां शयिषीष्ट शयिषीयास्तां अशयिष्ट अशयिष्यत इङ् अध्ययने इङिकावध्युपसर्गतो न
व्यभिचरतः अधीते अधीयाते अधीयते गाङ् लिटि इङो गाङ् लिटि अधिजगे अध्येता अध्येष्यते अध्यैषै अध्ययाव
हे अध्ययामहै अध्यैत अध्यैयातां अध्यैयत अध्यैथाः अध्यैयाथां अध्यैध्वं अध्यैयि अध्यैवहि अध्यैमहि अधीयीत अ
धीयीयातां अधीयीरन् अध्येषीष्ट विभाषा लुङ्लृङोः इङो गाङ् वा गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन् ङित् गाङादेशात् कुटादि
भ्यश्च ञिन् णित् भिन्नाः प्रत्ययाः ङितः स्युः घुमास्थागापाजहातिसां हलि ईत् स्यात् हलादौ क्ङित्यार्धधा
तुके अध्यगीष्ट अध्यैष्ट अध्यगीष्यत अध्यैष्यत इत्यात्मनेपदिनः दुह प्रपूरणे दोग्धि दुग्धः दुहन्ति दोग्धि दुहा
ते दुग्धे धुक्षे दुहाथे धुग्ध्वे दुहे दुह्वहे दुह्महे दुदोह दुदुहे दोग्धा धोक्ष्यति धोक्ष्यते दोग्धु दोग्धात् दुग्धात् दुग्धे २०

हे दुह्वहे दुह्महे दुदोह दुदुहे दोग्धा दुह्यातो धुक्ष दुह्याथां दुग्धं दोहि दोहावहै दोहामहै अधोक् अधोग् अदुग्धां अदुग्धं-
व् अदुग्ध अदुह्वातां अदुह्वहि दुह्यात् दुह्यातां दुह्यास्त धुक्षीष्ट शल इगुपधादनिटः क्सः इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटः
च्लेः क्सः अधुक्षत् लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ३ एषां क्सस्य लुग्वा स्यात् तङि दन्त्ये अदुग्ध अधुक्षत क्सस्याचि
अन्त्यादौ तद्धितेक्सस्य लोपः अधुक्षातां अधुक्षन्त अदुग्धाः अधुक्षथाः अधुक्षाथां अधुग्ध्वं अधुक्षध्वं अधुक्षि अदुह्वहि अधुक्षावहि अदुह्महि
अधुक्षामहि अधोक्ष्यत ४ दिह उपचये लिह आस्वादने लेढि लीढः लिहन्ति लेक्षि लेह्मि लिह्वः लिह्मः लिहाते लिहते लिढा-
थे लीढे लिलेह लिलिहे लेढा लेक्ष्यति लेक्ष्यते लीढु लीढात् लीढ लिहेत लीढि लिहानि लेहाव लेहाम लीढां
लिहातां लिहतां अलेट् अलीढां अलिहन् अलीढ अलिहातां अलिहत लिह्यात् लिह्यात् लिहीत लिहीयातां ।
लिहेरन् लिह्यात् लिक्षीष्ट अलिक्षत् अलिक्षतां अलीढ अलिक्षत अलिक्षातां अलिक्षन्त अलेक्ष्यत् अलेक्ष्यत ५ ब्रूञ्
व्यक्तायां वाचि ब्रुवः पंचानामादित आहो ब्रुवः ब्रुवो लटः तिबादीनां पंचानां णलादयः पंच वा स्युर्ब्रुवश्चाहादेशः आह आहतुः आ-
हुः आत्थ आहथुः नाहेति आत्थ आहथुः ब्रुव ईट् ब्रुवो हलादेः पित ईट् स्यात् ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवन्ति ब्रूते ब्रुवाते ब्रुवते ब्रुवो वचि आर्धधा-
तुके परे उवाच ऊचतुः ऊचुः उवचिथ उवक्थ ऊचे वक्ता वक्ष्यति वक्ष्यते ब्रवीतु ब्रूतात् ब्रूतां ब्रुवन्तु ब्रवाणि ब्रूतां ब्रु-
वै अब्रवीत् अब्रूत ब्रूयात् उच्यात् वक्षीष्ट २ अस्यति वक्तिख्यातिभ्योऽङ् पभ्यः च्लेरङ् वच उम् अवोचत् अवोच-
त अवक्ष्यत् ऊर्णुञ् आच्छादने ऊर्णोतेर्विभाषा वृद्धिर्वा स्यात् हलादौ पिति सार्वधातुके ऊर्णौति ऊर्णोति ऊर्णुतः ऊ-
र्णुवन्ति नप्राहस्पृहित्वे ऊर्णुनाव ऊर्णुविता ऊर्णुनुवुः विभाषोर्णोः इडादिप्रत्ययो ङिद्वा स्यात् ऊर्णुनुविथ ऊर्णुनवि-
थ ऊर्णुनवति ऊर्णुविता ऊर्णोतु ऊर्णवानि ऊर्णवै गुणोऽपृक्ते ऊर्णोत् गुणोऽपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके गौर्णो
त् ऊर्णुयात् ऊर्णुयातां ऊर्णुविषीष्ट ऊर्णुविषीयास्तां ऊर्णविषीरन् ऊर्णविषीष्ट ऊर्णुविभाव इडादौ सिचि विप-

सेऽपृक्तेर्वा पक्षे गुणः और्णवीत् और्णविष्टाम् और्णविष्ट और्णविषाताम् और्णविषत और्णविषतः और्णविष्ठाः और्णवि-
षाथाम् और्णविध्वम् और्णविषि और्णविष्वहि और्णविष्महि और्णविष्यत् और्णविष्यत और्णविष्यत् इत्यादयः हुदानादा-
नयोः जुहोत्यादिभ्यः श्लुः श्लौ धातोर्द्वे स्तः जुहोति जुहुतः अदभ्यस्तात् कस्य हुश्नुवोरिति यण् जुह्वति भीह्रीभृ-
हुवां श्लुवच्च एभ्यो लिट्याम् वा स्यात् आमि श्लाविव कार्यं स्यात् जुहवांचकार जुहाव जुहुवत जुहविथ होता होष्यति
जुहोतु जुहुतात् जुहुतां जुहुधि जुहवानि अजुहोत् अजुहुताम् जुसि च इगन्तस्य गुणोऽजादौ जुसि अजुहवुः
उभे अभ्यस्तम् २ षाष्ठद्वित्वप्रकरणोपदिष्टे विहिते ते उभे समस्ते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति झेर्जुस् स्यात्
जुहुयात् हूयात् अहौषीत् ञिभी भये बिभेति भियोऽन्यतरस्याम् इकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके बिभितः बिभी-
तः बिभ्यति बिभयांचकार बिभाय भेता भेष्यति बिभेतु बिभितात् अबिभेत् बिभियात् भीयात् अभैषीत् अभेष्य-
त् ह्री लज्जायाम् जिह्रेति जिह्रीतः जिह्रियति जिह्रयांचकार जिह्राय ह्रेता ह्रेष्यति जिह्रेतु अजिह्रेत् जिह्रीयात्
ह्रीयात् अह्रैषीत् अह्रेष्यत् पॄ पालनपूरणयोः अर्त्तिपिपर्त्योश्च अभ्यासस्य इः श्लौ पिपर्ति उदोष्ठ्यपूर्वस्य अङ्गावयवो
ष्ठ्यपूर्वो य ॠत् तदन्तस्याङ्गस्योत् हलि च रेफवान्तयोर्धातोरुपधाया इको दीर्घो हलि पिपूर्तः पिपुरति पपार शॄदॄप्रां ह्रस्वो
वा किति लिटि पप्रतुः पप्रुः २ ऋच्छत्यॄताम् तौदादिकस्य ऋच्छेर्ॠतः ऋदन्तानां च गुणो लिटि पपरतुः वॄतो वा वृ-
ङ्भ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो वा न तु लिटि परिता परीता परिष्यति परीष्यति पिपर्तु अपिपः अपिपूर्ताम् अपिपरुः पि-
पूर्यात् पूर्यात् अपारीत् सिचि च परस्मैपदेषु अत्र हतः इटो न दीर्घः अपारिष्टाम् अपरिष्यत् अपरीष्यत् ओहाक् त्यागे
जहाति जहातेश्च इद्वा स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके जहितः ई हल्यघोः अभ्यस्तयोरातः ईत् स्यात् सार्वधातुके क्-
ङिति हलि जहीतः श्नाभ्यस्तयोरातः लोपः क्ङिति सार्वधातुके जहति जहौ हाता हास्यति जहातु जहितात् जही

नात् जहितः जहीतः आ च हौ जहातेरा चादिहीतो जहाहि जहिहि जहीहि अजहात् अजहुः लोपो यि जहातेरातोः
लोपो यदादौ सार्वधातुके जह्यात् घुर्लिङि इत्येतेनकारस्यएत्वंस्यात् हेयात् अहासीत् अहास्यत माङ्माने शब्दे च
भृञामित् भृञ्माङ्ओहाङ् एषामभ्यासस्येत्स्यात् श्लौ मिमीते मिमाते मिमते ममे माता मास्यति मिमीतां
अमिमीत मिमीत मासीष्ट अमास्त अमास्यत ओहाङ्गतौ जिहीते जिहाते जहे हाता हास्यते जिहीतां अजिही
त डुभृञ्धारणपोषणयोः बिभर्ति बिभृतः बिभ्रति बिभृते बिभराञ्चकार बभार बभर्थ बभृव बिभरांचक्रे बिभ्रम
तो भरिष्यति बिभर्तु बिभराणि बिभृतां अबिभः अबिभृतां अबिभः अबिभृत बिभृयात् बिभ्रीत भ्रियात् भृषीष्टः
अभार्षीत् अभृत अभरिष्यत् डुदाञ्दाने १ ददाति दत्ते ददौ दाता दास्यति ददातु घ्वसोरित्येत्वे देहि दत्ते अददात्
अदत्त दद्यात् ददीत देयात् दासीष्ट अदात् अदत्त अदुः स्थाघ्वोरिच्च अनयोरिदन्तादेशः सिचि कित्स्यात्मनेपदेषु
अदित अदास्यत् अदास्यत डुधाञ्धारणपोषणयोः दधाति द्विरुक्तस्य धातोर्बशो भष् तथोः परयोः धत्तः दधति दधा
मि धत्तः दधाति धत्से दधाथे धद्ध्वे धेहि णिजिर्शौचपोषणयोः णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ णिजविजविषां गुणः श्लौ
नेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति नेनिक्ते निनेज निनिजे नेक्ता नेक्ष्यति नेक्ष्यते नेनेक्तु नेनिग्धि नाभ्यस्तस्याचि पि-
ति सार्वधातुके लघूपधगुणो न नेनिजानि अनेनेक् अनेनिक्तां अनेनिजुः अनेनिजे अनेक्ष्यत् इति जु-
होत्यादिः ३ दिवुक्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु दिवादिभ्यः श्यन् शपोऽपवादः ह-
लि च इति दीर्घः दीव्यति दिदेव देविता देविष्यति दीव्यतु अदीव्यः श्यन् दीव्येत् अदीवीत् अदेविष्यत् षिवु तन्तु
सन्ताने नृती गात्रविक्षेपे नृत्यति ननर्त नर्तिता सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः पञ्चभ्यः सिचि भिन्नस्य सादेरार्धधातुक-
स्येड्वा नर्तिष्यति नर्त्स्यति नृत्यतु अनृत्यत् नृत्येत् नृत्यात् अनर्तीत् अनर्तिष्यत् त्रसी उद्वेगे वा भ्राशेति श्यन् त्रसति त

ल॰ तत्रास वान्तभ्रमत्र सो एधांकितिलिटिसेटिघ्यालिङ् पचाभ्यासस्यलोपोवा त्रेसतुः त्रेसुः तत्रसतुः त्रेसिथ तत्रसिथ॰
कौ॰ त्रसिता शोतनूकरणे शेतः श्यति लोपः श्यति श्यतः शांति श्राटेच उपदेशिति सशौ शाशातुः शश्युः शाता शास्य॰
२२ ति विभाषाघ्राधेट्शाच्छासः पभ्यः सिचोलुग्वापरस्मैपदेषु शासात् शशांतां शश्युः इट्सकौ शशासीत् शशासि
22 छां छोछेदने छातिवाग्रेनकर्मणि स्यतिससौ दोग्रवखंडने यति ददौ देयात् अदात् २ व्यधताडने ग्रहिज्येतिसंप्रसा॰
रणे विध्यति विव्याध विवधतुः विव्युः विव्यधिथ व्यद्धा व्यत्स्यति विध्यत अविध्यत् विध्येत् विध्यात् अव्यात्सीत्॥
अव्यत्स्यात् पुषपुष्टौ पुष्यति पुपोष पुपोषिथ पोष्टा पोक्ष्यति २ पुषादीत्यङ् अपुषत् शुषशोषे शुष्यति शुशोष
अशुषत् णशअदर्शने नश्यति ननाश नेशतुः रधा दिभ्यश्च मस्जिनशोर्झलिकर्मणिबुधि नेशिथ मस्जिनशोःकलि
नम् ननंष्ठ नेशिव नेशिम नेश्म नशिता नंष्टा नशिष्यति नंक्ष्यति नश्येत् नश्यत् नश्यात् अनशत् षूङ्प्राणिप्रस॰
वे सूयते सुषुवे सुषुविषे सुषुविद्वे सोता सविता सूङ्पूङ्परिताप दूयते दूयते दीयते दीङ्क्षये दुङ्ःलिङ्क्ति दीङः परस्मा
नदे क्लिन्नगुर्धपातकस्यपद्ः वश्वम्भो उवाह् धाताः सिद्धोवक्तव्यो दिदीये मेनाति मिनोति दीङोलिपिच एकाम॰
दालज्यवात् अपातेनिमित्ते दाता दास्यते मनोप्राङ्भावे ताननोजी अनयोर्न्नोदेशः स्यात् शितिजायते जज्ञे जनि
ता जनिष्यति दीपजनबुधपूरितायिप्यायभ्यो व्यतरस्याम् एभ्यः सार्वधातुकववने उग्रहपरे विद्गोलक् विणः
परस्यलुक् जनिवध्योश्च अनयोरुपधायावृद्धिर्नजिति जिति च अजनि अजनिष्ट दीपीदीप्तौ दीप्यते दिदीपे अदीपि अदीपिष्ट
पदगतौ पद्यते पेदे पत्ता पद्येत विदेःपदः झस्विणतेपरे अपादि अपत्साता अपत्सत विद्सत्तायाम् विद्यते वेत्ता २ बु
धअवगमने बुध्यते बोद्धा भोत्स्यते भोत्सीष्ट अबोधि अबुद्ध अभुत्सातां युधसंप्रहारे युध्यते योद्धा अयुद्ध १ सृजविस
र्गे सृज्यते ससृज्यते ससृजे ससृजिषे स्रष्टा सृजिदृशोर्झल्यमकिति अनयोरे जलादावकिति स्रष्टा स्रक्ष्यते सृक्षीष्ट असृ

ल
को०
२२
23

कृषति क्रष्टा कर्ष्टा कृष्यात् कृक्षीष्ट स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिज्वा वक्तव्यः अक्राक्षीत् अकार्क्षीत् अकृक्षत् अकृक्षत अक्र-
क्षाताम् अकृक्षत मुच्लृ मोक्षणे शे मुचादीनां नुम् मुञ्चति मुञ्चते मोक्ता मुच्यात् मुक्षीष्ट अमुचत् अमुक्त अमुक्षाताम् ल-
लुप्लृ छेदने लुम्पति लुम्पते लोप्ता अलुपत् अलुप्त विद्लृ लाभे विन्दति विन्दते विवेद विविदे व्याघ्रभूतिमते सेट् वेदिता भा-
ष्यमतेनेट् परिवेत्ता षिच क्षरणे सिञ्चति सिञ्चते लिपिसिचिह्वश्च च्लेः अङ् असिचत् आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥
लिपिसिचिह्वः परस्मैपदत्वात् असिचत् असिक्त कॄ विक्षेपे ऋत इद्धातोः किरति चकार चकरतुः चकरिताः का-
यात् अकारीत् गॄ निगरणे अचि विभाषा गिरतेरस्य लोकत्वात् गिरति गलति जगार जगाल जगरिथ जगलि-
थ गरिता गरीता गरिता गलिता गलीता प्रच्छ ज्ञीप्सायां प्रच्छति पप्रच्छ पप्रच्छतुः प्रष्टा प्रक्ष्यति अप्राक्षीत् मृङ्
प्राणत्यागे म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च शितश्च शकानशूलान् मस्जुलनादीनामन्यत्र रिङ् इयङ् म्रियते ममार ममर्थ मम्रिव म-
र्ता मरिष्यति मृषीष्ट अमृत इत्यादि ॥ रुधिर आवरणे रुधादिभ्यः श्नम् शपोऽपवादः श्नसोरल्लोपः रु-
धः रुणद्धि रुणत्सि रुन्धः रुद्ध रुणधि रुन्धुः रुन्धः रुन्धे रुन्धाते रुन्धते रुन्त्से रुन्धाथे रुन्ध्वे रुन्ध्वहे रुरोध रुरुधे
रोद्धा रोत्स्यति रुणद्धु रुन्धात् रुन्धां रुन्धन्तु रुन्ध रुणधानि रुणधाव रुन्धां रुन्धाते रुन्त्स्व रुणधै रुणधावहै रु-
णधामहै अरुणत् अरुन्धां अरुन्धन् अरुणत् अरुन्धं अरुन्त्स अरुणधं अरुन्ध्व अरुणधम अरुन्धत रुन्ध्यात् रुन्धीत रु-
न्धीत रुध्यात् रुत्सीष्ट अरुधत् अरुधत् अरौत्सीत् अरोत्स्यत् एवं भिदिर् विदारणे छिदिर् द्वैधीकरणे युजिर् योगे
शिष्लृ विशेषणे शिनष्टि शिष्टः शिंषन्ति शिनक्षि शिशेष शिशेषिथ शेष्टा शेक्ष्यति हेर्धिः शिण्ढि शिनषा-
णि अशिनट् शिष्यात् अशिषत् अशेक्ष्यत् एवं पिष्लृ संचूर्णने भञ्जो आमर्दने श्नान्नलोपः भनक्ति बभञ्जिथ बभङ्क्थ
भुज पालनाभ्यवहारयोः भुनक्ति भोक्ता भोक्ष्यति अभुनक् ञिइन्धी दीप्तौ इन्धे इन्धाते इन्धते इन्त्से इन्धाथे इद्धिता इन्धे २२

इन्धे ऐन्ध ऐन्धातां ऐन्धत विद विचारणे विन्ते वेत्ता इति रुधादि ॥ तनु विस्तारे तनादित्वादुप्रत्ययः शपापवादः तनोति
तनुते ततान तेने तनिता तनिष्यति तनोतु तनुतां अतनोत् अतनुत तनुयात् तन्वीत तन्यात् तनिषीष्ट अतनीत् अ
तानीत् तनादिभ्यः तथासोः तनादेः सिचो वा लुक् तथासोः अतत अतनिष्ट अतथाः अतनिष्ठाः अतनिष्यत् अत
निष्यत षणु दाने सनोति सनुते ये विभाषा याद्यौ प्रत्यये परे आत्वं वा स्यात् सायात् सन्यात् जनसनखनां सञ्झलो
पकामाकारो झलादौ क्ङिति च असात असनिष्ट असाथाः असनिष्ठाः क्षणु हिंसायां क्षणोति क्षणुते ह्म्यन्तेति न वृद्धि
अक्षणीत् अक्षत अक्षणिष्ट अक्षथाः अक्षणिष्ठाः क्षिणु च उप्रत्यये लघूपधगुणो वा क्षेणोति क्षिणोति अक्षेणिष्ट तृणु अ
दने तृणोति तर्णोति तृणुते तर्णुते डुकृञ् करणे करोति अत उत्सार्वधातुके कुरुतः न भकुर्छुरामुपधा
याः दीर्घः कुर्वन्ति नित्यं करोतेः उप्रत्ययस्य नित्यं लोपो म्वोः कुर्वः कुर्मः कुरुते चकार चकर्थ चकृव चकृम
चक्रे कर्ता करिष्यति करोतु कुरुतां अकरोत् अकुरुत ये च कृञ उलोपो यादौ प्रत्यये परे कुर्यात् कुर्वीत क्रियात् कृ
षीष्ट अकार्षीत् अकृत अकरिष्यत् संपरिभ्यां करोतौ भूषणे समवाये च सुट् संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट् संस्करो
त्यन्नमिति ज्ञापकात् उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु कृञः सुट् चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः प्रतियत्नो गुणाधा
नं विकृतमेव वैकृतं विकारः वाक्याध्याहारः आकांक्षितैकदेशपूरणं उपस्कृता कन्या उपस्कृता ब्राह्मणाः एधो
दकस्योपस्कुरुते उपस्कृतं भुंक्ते उपस्कृतं ब्रूते वनु याचने वनुते ववने मनु अवबोधने मनुते मेने मनिता मनिष्य
ते मनुतां अमनुत मन्वीत मनिषीष्ट इति तनादि ॥ डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये क्र्यादिभ्यः श्ना शपापवादः क्रीणाति ई ह
ल्यघोः क्रीणीतः श्नाभ्यस्तयोरातः क्रीणंति क्रीणासि क्रीणीथः क्रीणीथ क्रीणामि क्रीणीवः क्रीणीमः क्री
णीते क्रीणीषे क्रीणाथे क्रीणीध्वे क्रीणे क्रीणीवहे क्रीणीमहे ॥ चिक्राय चिक्रियतुः चिक्रेथ चिक्रियिथ क्रेता

ल॰
कौ॰
२५

ते क्रीणातु क्रीणीताम् क्रीणीतां क्रेणंतां क्रीणेतां क्रीणेयात् क्रीणेत क्रीयात् क्रेषीष्ट अक्रैषीत् अक्रेष्ट अक्रेष्यत् अक्रेष्या
त ॥ प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च प्रीणाति प्रीणीते प्रीञ्पाके श्रीणाति श्रीणीते मीञ् हिंसायां प्रमीणाति प्रमीणीते मीनातेर्त्या
वे ममौ मिम्यतुः ममिथ ममाथ मिम्ये माता मास्यति मीयात् मासीष्ट अमासीत् अमासिष्टां अमास्त षिञ् बंधने सिनाति
सिनीते सिषाय सिष्ये सेता स्कुञ् आप्रवणे स्तन्भु स्तुन्भु स्कन्भु स्कुन्भु स्कुम्भः श्रुस्नुवात स्कुञ्च स्कुनोति स्कुनाति स्कुनीते च
स्काव चस्कवे स्कोता अस्कौषीत् अस्कोष्ट स्तंभादयः चत्वारः सौत्राः सर्वे रोधनार्थाः परस्मैपदिनः हलः श्नः शानज्झौ स्तभान
स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यश्च अस्तभ्नात् अस्तम्भीत् युञ् बंधने युनाति युनीते योता क्नूञ् शब्दे क्नूनाति क्नू
नीते क्नविता द्रूञ् हिंसायां द्रूणाति द्रूणीते पूञ् पवने प्वादीनां ह्रस्वः पूञ् लूञ् स्तॄञ् कॄञ् वृञ् धूञ् शॄ पॄ वॄ भॄ मॄ क्र्या
दिः ल्वादीनां क्र्यादीनां चतुर्विंशतीनां पिबति पुनाति पुनीते पविता लूञ् छेदने लुनाति लुनीते स्तॄञ् आच्छादने स्तृणाति
स्तृणीते तस्तार तस्तरतुः तस्तरे तस्तरिता स्तृणीयात् स्तृणीत स्तीर्यात् लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु इट् वृतो वा अस्तेतास्त्वपर
योर्लिङ्सिचोरिट् वा न तु॰ स्तरिषीष्ट स्तीर्षीष्ट सिचि च परस्मैपदेषु अस्तारीत् अस्तारिष्टां अस्तारिषुः अस्तरिष्ट नत्येति कि
ते अस्तीर्ष्ट कॄञ् हिंसायां कृणाति कृणीते चकार वृञ् वरणे वृणाति वृणीते ववार ववर वरिता वरीष्ट वरीत वूर्यात् व
रिषीष्ट वृषीष्ट अवारीत् अवारिष्टां अवारिषुः अवरिष्ट अवृष्ट धूञ् कम्पने धुनाति धुनीते दुधविथ दुधोथ दुधविथ धो
ता धविता स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु अधावीत् अधविष्ट अधोष्ट ग्रह उपादाने गृह्णाति गृह्णीते जग्राह जगृहे ग्रहोऽलिटि दी
र्घः एकाचो ग्रहो विहितस्येटः दीर्घो न तु लिटि ग्रहीता गृह्णीत गृहाण गृह्यात् कोषिता निरः कुषः कुलादेशपंथात्
कोष्टा निष्कोषिता निष्कोष्टा निरकोषीत् निरकुक्षत् अश भोजने अश्नाति आश अशिता अशिष्यति अश्नातु अश्
शान ज्ञा अवबोधने जानाति जज्ञौ पॄ पालनपूरणयोः पृणाति शॄ हिंसायां शृणाति शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा लिटि ह्रस्वपदेयण २५

शश्रतुः शशरतुः दॄ विदारणे दृणाति ददरतुः दद्रतुः जॄ वयोहानौ जृणाति मुष स्तेये मुष्णाति मोषिता पुष पुष्टौ पुष्णाति
पोषिता बंध बंधने बध्नाति बबंधिथ बबंध बद्धा भंत्स्यति क्लिशू विबाधने क्लिश्नाति क्लेशिता क्लेष्टा अक्लेशीत अक्लिक्षत् वृङ्
संभक्तौ वृणीते वव्रे वव्रिषे ववृढ्वे वरिता वरीता अवरिष्ट अवृत इति क्र्यादिः ॥ चुर स्तेये सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेना
लोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् एभ्यो णिच् स्यात् स्वार्थे पुगन्तेति गुणः सनाद्यन्ता धातव इति धातुत्वे तिप् शबादि गणपा
देशौ चोरयति णिचश्च ॥ णिजन्तादात्मनेपदं कर्तृगामिनि क्रियाफले चोरयते चोरयामास चोरयिता चोर्यात् चोरयिषी
ष्ट णिश्रीति चङ् णेरनिटीति णिलोपः द्वित्वं हलादिशेषः दीर्घो लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घः अचूचुरत् कथ वाक्यप्रबंधे अतो लो
पः अचः परस्मिन्पूर्वविधौ परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये इति स्थानिवत्वान्नो
पधावृद्धिः कथयति अग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ न अचकथत् गण संख्याने गणयति ई च गणः गणयतेरभ्यासस्य ईत्स्याच्च
दत् णौ चङ्परे अजीगणत् अजगणत् इति चुरादिः स्वतन्त्रः कर्ता क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् तत्प्रयो
जको हेतुश्च तत्संज्ञः कर्तृसंज्ञश्च हेतुमति च प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच् भवन्तं प्रेरयति भावयति ओः पुय
ण्ज्यपरे सन्परेऽङ्गे तत्पवर्गयणाभ्यासोतः इत्स्यात् पवर्गयणजकारेष्ववर्णपरेषु परतः अबीभवत् ष्ठा गतिनिवृत्तौ अर्तिह्री
व्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुक् णौ स्थापयति तिष्ठतेरित् उपधाया इः स्याच्चङ्परे णौ अतिष्ठिपत् घट चेष्टायां मितां ह्रस्वः ॥ घटा
दीनां ज्ञपादीनां च ह्रस्वः घटयति ज्ञप ज्ञापने च ज्ञपयति अजीघटत् अजिज्ञपत् शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् णौ पाययति
धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा इषिकर्मणो धातोरिषिणैककर्तृकात्सन्निच्छायां वा पठ व्यक्तायां वाचि इट् सन्यङो
स्सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य सन्यतः अभ्यासस्यात इत्वं स्यात्सनि पिपठिषति
कर्मणः किं गमनेनेच्छति समानकर्तृकात्किं शिष्याः पठन्त्वितीच्छति गुरुः वा ग्रहणाद्वाक्यमपि लुङ्सनोर्घस्लृ सस्यार्थेषा

ल॰
कौ॰
५५
25

तेकेसपत्नाःस्यात् सार्वधातुके अनेकेक्षतितोग्रन्याति एकाचे तिनेङ्ः अन्कनगणोसति अजेनानांहेतेविजादेशागेमस्त्रदीर्घोवाकला
दोसतिधकोकल् रंगेनाकलादिःसन् कित यतङ्गातेः कर्तेमिच्छतिचिकीर्षति सविग्रहग्रहोस्त्र ग्रहेरग्रहहगेनास्रमनाङ्गनस्या
त् वधोघतिघातोरेकाचोहलादेः क्रियासमभिहारेयङ् योनः गुणोभृशार्थेवधोतेयधातोरेकाचोहलादेर्यङ्. गुणोयङ्लुकोः अ
भ्यासस्यगुणोयदियलुकिचयङः शिदनेत्वादात्मनेपदे पुनःपुनरतिशयेनवाभवति बोभूयांचक्रे अबोभूयिष्ट नित्यंकौटिल्ये
गतौ गत्यर्थेकौटिल्येएवयङ् नतुक्रियासमभिहारे दीर्घोकितः अकितोभ्यासस्यदीर्घोयङ्लुकोः ङःटिलेवजतिवा अजतेयस्य
हलः हलःपरस्ययस्यलोकाद्यर्धधातुके आदेःपरस्य अतोलोपः वावजंवचक्रेवावजिता रीगृदुपधस्यच ऋगुपधस्यधातोर
स्यरीगागमोभवति यङ्लुकोः वरीवृत्यते वरीवृतांचक्रे वरीवृतिते लवारिवृच लवादावाकृतिगणेएतेन नरीनृत्यते
जरीगृह्यते यङोचिच यङोविधेलुकस्यात् चकाराद्बहुलंविनापिक्वचित् अतिमितिकोयमंतरगत्वादादेशोभवति ततःप्रत्यय
लक्षणेनयङ्नतत्वात् द्वित्वमभ्यासस्यकार्यधातुलगदयः शेषात्कर्तरीतिपरस्मैपदे चकरीतेवोभवदादेशोपागञ्च योलकुयं
डोवा यङ्नतात्परस्यहलादेःपितःसार्वधातुकस्येडवास्यात् भूसुवोरिति निषेधोयङ्लुकि मावधातवोधस्यते तिङ्कतिदसि
तिपामनात् बोभवति बोभोति बोभूतः बोभुवति बोभवेषि बोभोषि बोभूथ बोभवीमि बोभोमि बोभुवः बोभूमः बोभवांच
कार बोभवामूह बोभयाति अबोभवेत् अबोभूत् अबोभूतां अबोभवः बोभूयात् बोभूयात् बोभूयुः बोभूयथात् बोभयासो
बोभूयास्मः गातिस्थेति सिचोलुकि यङीवातीट् यतेगुणेनेवाधित्वात्तिप्यडीहकु अबोभावेत् अबोभूत् अबोभूतानो अ
बो अबोभूवः अबोभवतिष्यत् इतियङ्लुक् सनद्यङ्लकतां सुपआत्मनःक्यच् इषिकर्मणःपरस्तात्मनःसम्बन्धितः
स्ववेतादिक्लायामर्थेत्यदा सपोधातुःप्रातिपदिकयो एतयोरवयवस्यसुपोलुक् कावचिद् अवर्णेस्यईआत्मनःपु
त्रमिच्छतिपुत्रीयते मांतिप्रकृतिकस्ववेतादवयवाश्रुकान्न किमिच्छतिस्वरिच्छति नःको काचिकाङि नातमेवपदे

परेणान्यत्र नलोपः राजीयति नांतमेवेति किं वाच्यति हविष्य गीर्यति धूर्यति योनाविव्यचेतेह् दिवमिच्छति दिव्यति कस्य
विभाषा हलः परयोः कश्च कस्येलोपो वा वयातके ॥ यादेः परस्य यातेलोपः नयस्यानिवत्वाल्लघूपधगुणेन समिधिता-
काम्यस्य उक्तविधेयकाम्यच् पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति उपमानादाचारे उपमानादाचारेऽर्थे क्यच् पुत्रमिवाचरति पुत्रीय
ति छात्रं विस्मयति दिने सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः अतो गुणे कृष्ण इवाचरति कृष्णति स्व इवाचरति स्वति स्व इ
वाचरति स्वति स्वला अननासिकस्य क्विझलोः क्ङिति अननासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् क्वौ झलादौ क्ङिति इद
मिवाचरतीति इदमति राजेवाचरति राजानति पथ इवाचरति पथीयति ॥ कष्टाय क्रमणे चतुर्थ्यन्तात् कष्टशब्दादु-
त्साहेऽर्थे क्यङ् कष्टाय क्रमते कष्टायते पापं कर्तुमुत्साहत इत्यर्थः शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे एभ्यः करोत्य-
र्थे क्यङ् शब्दं करोति शब्दायते तत्करोति तदाचष्टे इति णिच् णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य इष्ठे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भा-
भावटिलोपविन्मतोर्लुक् यणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञा तद्वदिह णावपि स्यादिति टिलोपः घटं करोत्याचष्टे वा घटयति ॥
इति नामधातुप्रक्रिया ॥ कण्ड्वादिभ्यो यक् एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे कण्डूञ् गात्रविघर्षणे कण्डूयति कण्डूयते
इत्यादि कर्तरि कर्मव्यतिहारे क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपदं व्यतिलुनीते अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः नग-
ति हिंसार्थेभ्यः व्यतिगच्छन्ति व्यतिघ्नन्ति निविशः निविशते परिव्यवेभ्यः क्रियः परिक्रीणीते विक्रीणीते अवक्री-
णीते विपराभ्यां जेः विजयते पराजयते समवप्रविभ्यः स्थः संतिष्ठते अवतिष्ठते प्रतिष्ठते वितिष्ठते अपह्नवे ज्ञः शत-
मपजानीते सर्पिषो योपनयनं इत्यर्थः नदश्चरः स्मरकर्मकात् धर्ममनुश्चरते नलमनुगच्छतीत्यर्थः समस्तृतीयायुक्तात्
रथेन संचरते दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे समो दाण तृतीयान्तेन युक्तात् ग्रामस्थानीया चेत्तृतीयार्थे दास्या संप्रयच्छते कामु-
कः पूर्ववत्सनः सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् इदिधिषते हलन्ताच्च इकः समीपाद्धलः परो

ल॰ कलादिः सन् कित निविविचित्सते गणपनावत्त्वेपणमेव न मात्सिकप्रतिपत्त्यश्रकाप्यनोपयोगेषु कृत्यः गोपनेहिसा तत्क-
कौ॰ कृतेस्तदपनीयार्थः अवतेयोभर्त्सने घेपनोवतिकामरोकृते भर्त्सयतीत्यर्थः ह्रीमुपकृते सेवते परदारानन्यकृते ग-
२९ णमाप्नवे कृष्णः प्रकृते प्रकाश्यपति पातेश्रकृते दमोर्थे विनिगुके पशुकिं चर्यं करोति भुवानवने गेहनेभक्के अनपनेः
तिके महीभनेक्ति ॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया अनुपसर्गात्कृञः कर्तृगेच फलेगपनादौ चवाच्ये परस्मैपदं स्यात् अनुकरोति
पराकरोति अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः क्षिपः प्रेरणे स्वरितेत् अभिक्षिपति प्राद्वहः प्रवहति परेर्मृषः परिमृष्यति आङ्-
परिभ्योरमः रमुक्रीडायाम् विरमति उपाच्च यमदत्तमुपरमति उपरमयतीत्यर्थः अन्तर्भावितण्यर्थोयं इति परस्मैपदव्यवस्था
भावकर्मणोः लस्यात्मनेपदं सार्वधातुके यक् भावकर्मवाचिनि धातोर्यक् सार्वधातुके भावः क्रियासा च भावार्थक
लकारेणानूद्यते युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात् प्रथमपुरुषः तिङ्वाच्यक्रियायाअद्रव्यरूपत्वेन द्वित्वाद्य-
प्रतीतेर्न द्विवचनादि किन्त्वेकवचनमेवोत्सर्गतः त्वया मया अन्यैश्च भूयते बभूवे स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणो-
रुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥ उपदेशे योच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्गकार्यं वा स्यात् स्यादिषु भा-
वकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादेर्वा इडागमश्च चिण्वद्भावपक्षेऽयमिट् चिण्वद्भावाद्वृद्धिः भाविता भविता भाविष्यति भ-
विष्यति भविष्यते भूयतां अभूयत भूयेत भाविषीष्ट भविषीष्ट चिण् भावकर्मणोः च्लेश्चिण् भावकर्मवाचिनि तशब्दे प-
रे चिणो लुक् अभावि अभाविष्यत अभविष्यत अकर्मकोऽप्युपसर्गवशात्सकर्मकः अनुभूयते आनन्दः चैत्रेण त्व-
या मया वा अनुभूयेते अनुभूयन्ते त्वमनुभूयसे अहमनुभूये अन्वभावि अन्वभाविषातां णिलोपः भाव्यते भावया-
ञ्चक्रे भावयाम्बभूवे भावयामासे भावयिता चिण्वदिटः आभीयत्वेनासिद्धत्वाण्णिलोपः ॥ भाविता भाविष्यते ।
भावयिष्यते भाव्यतां अभाव्यत भाव्येत भाविषीष्ट भावयिषीष्ट अभावि अभाविषातां अभावयिषातां बुभूष्यते बुभूषांचक्रे २९

भावयांबभूवे भावयामासे भावयिता विवदिद्ग्रामीयान्वेना स्थापते विस्मः स्थाविता स्थाता स्थाविष्यते स्थास्यति अ
स्थावि अस्थाविषातां अस्थायतां अस्थागतां अस्थोत्रीतिगुणः अर्यते स्मर्यते सस्मरे उपदेशग्रहणाच्छिरबदि
ड् आरिता आर्ता स्मारिता स्मर्ता ननोपः सस्यते इतिदम्भ नेयते संप्रसारणे इष्यते ननोतेर्यकि ननोतेरन्येवा
मात् यकि तायते तन्यते तपोनुतापेच तपतेः ह्रीश्रीएवस्याकर्मकर्तर्यनुतापेच अनतप्यायेने बभाष्योनीवे
देयते देयते ददे अदायिक गिष्ठ कृतोः अर्दनानायणामनामश्रिणिविणि क्रनिच दायता दाता दायवीष्ट दासीष्टा
अदाय अदिषातां भजिते भजेस्य विनिनेलो एवा अभाजि अभंजि लभ्यते विभाषा विसमलोः लभेवम् अलम्
भि अलाभि यदाकर्मैवकर्तृत्वेन विवक्षितं तदा सकर्मकाणामपि अकर्मकाणां विभाषेच्चलः। कर्मवत्कर्मणातुल्यः
कर्तामप्यत् कार्याणि दर्शयेत् तेन पुत्रान्यते परेहावित विवादिरुस्तः पचते भिद्यते काष्ठं अपाचि अभेदि वाभा
वे भिद्यते काष्ठेन ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया। अभिज्ञावचने लृट् स्मरति वा पिप्पणपमभूतानद्यतने धातोर्लृट् लङ
पवादः स्मावनिवासे स्मरसिकृष्णगोकुले वत्स्यामः एवंबुध्यसे चिंतयेवा नयदे यद्योगे इक्षेन अभिजानासि यदने
अभूत लड्स्से लिटापवादः यन्तिस्मपुरायिविरः वर्तमानासामेपवर्तः वदा वर्तमानेपप्रत्ययाः इक्षालेवर्तमानसामी
प्यागमेवा कदागमिष्यसि एषगच्छमि गमिष्यामि हेतहेतमतोर्लिङ् वाम्पात् कृष्णंनमेच्चेत् सावयायात् कृ
ष्णंनमेन्नित्यासेवयास्यति अविष्यते नेह हेतीतिपलायते विपनिमेग्रणलिलिड् विधिश्वात्देतिकहेप्रवर्त
ने यजेत मितेनतियोक्तरत्तिं अथपणके आहभोजनातदोहाहिमात्येः प्रवर्तते इहभुंजीत आमंत्रणंकामचारानुज्ञा
अधीष्टः सत्कारपूर्वकोव्यापारः पुत्रमध्यापयेत् संप्रश्नः भोवेदमधीयीतउतरतर्कां प्रार्थनायां भोजनंलभेय ए
वंलट् इतिलकारार्थप्रक्रि ॥ इतिवरदराजभट्टविरचितायांलघुकौमुद्यांतिङ्न्तप्रक्रियासमाप्ता ॥ ॥ श्रीः

ल
कौ॰
२२
27

नमः सरस्वत्यै ॥ धातोः आतृतीयाध्यायसमाप्तेर्ये प्रत्ययास्ते धातोः परे स्युः कृदतिङ् तिङ्भिन्नः कृत्संज्ञः स्यात् वासरूपोऽस्त्रियां अस्मि
न्धात्वधिकारे असरूपोऽपवादः प्रत्यय उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना कृत्याः ण्वुल् तृचावित्यतः प्राक्कृत्यसं
ज्ञाः कर्तरि कृदिति प्राप्ते तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः एते भावकर्मणोरेव स्युः तव्यत्तव्यानीयरः धातोरेते स्युः एधि
तव्यम् एधनीयं त्वया भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया केलिमर उपसंख्यानं
पचेलिमा माषाः पक्तव्या इत्यर्थः भिदेलिमाः काष्ठाः कर्मणि प्रत्ययः कृत्यल्युटो बहुलं ॥ क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचि
दप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति स्नात्यनेनेति स्नानीयं
चूर्णं दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ॥ अचो यत् चेयं जेयं ईद्यति आतः गुणः देयं ग्लेयं पोरदुपधात् पवर्गान्ताद
दुपधाद्यत् ण्यतोऽपवादः शप्यं लभ्यं एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् इत्यः स्तुत्यः शासु अनुशि
ष्टौ शास इदङ्हलोः शास उपधाया इत्स्यात् अङि हलादौ क्ङिति शिष्यः वृत्यः दृङः आदरे आदृत्यः जुष्यो भ्रा
जिसवनयोः नृष्यः मृजेर्विभाषा मृजेः क्यप् वा मृज्यः ऋहलोर्ण्यत् ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च ण्यत् कार्यं धार्यं हार्यं
चजोः कु घिण्ण्यतोः चजोः कुत्वं स्यात् घिति ण्यति च निष्ठायामनिट इति वक्तव्यं तेनेह न गर्ज्यं मृजेर्वृद्धिः मृजे
रिको वृद्धिः सार्वधातुकार्धधातुकयोः ऊदितश्च मार्ग्यः भोज्यं भक्ष्ये भोग्यमन्यत् इति कृत्यप्रक्रिया ॥ ण्वुल्तृचौ धा
तोरेतौ स्तः कर्तरि कृदिति कर्त्रर्थे धातोरेतौ ग्रहपचयोः अनेकप्रत्ययाः कारकः कर्ता नन्दिग्रहिपचादिभ्यो
ल्युणिन्यचः नन्द्यादेः ग्रह्यादेः णिनिः पचादेरच् स्यात् नन्दयतीति नन्दनः जनार्दनः लवणः ग्राही स्थायी मन्त्रि
गणपरिभाषेण मेचोपचः आकृतिगणोऽयं इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः बुधः कृशः ज्ञः प्रियः किरः आ
तश्चोपसर्गे प्रज्ञः सुग्लः गेहे कः गेहकर्तरि ग्रहेः कः गृहं कर्मण्यण् कर्मण्युपपदे धातोरण् कुम्भकारो ना

तिकमकारः आतोऽनुपसर्गे कः आगोवादः गोदः कम्बलदः अनुपसर्गे किं गोसंदायः मूलविभुजादिभ्यः कः मूलानि
विभुजाति मूलविभुजो रथः आकृतिगणोऽयं महीध्रः कुध्रः वेरणः अधिकरणे उपपदे कुरुचरः भिक्षासेनादायेषु च भि-
क्षाचरः आदायपतिल्ब्वेते आदायचरः कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु एषु योगेषु कृञष्टः अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशा-
कर्णीष्वनव्ययस्य अतः उत्तरस्यानव्ययविसर्गस्य समासे नित्यं सादेशः कंसेत्यादिषु परेषु यशस्कारी विद्या श्राद्धका-
रः वचनकरः पयोविद्या प्रभ्वेतादेनेः विद्या स्यात् अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् अरुषो निषेधोऽतस्य च मुमागमः द्विषते-
नतव्ययस्य मान्वाक्रुवादि परकंपते जनमेजयते जनमेजयः प्रियवशे वदः खच् प्रियंवदः वशंवदः ॥ अन्येभ्यो-
ऽपि दृश्यते मतिषु कृतिषु वतिषु वेच् पतेश्चायन्तात् मुः नेद्वशिकृति वशादेः कृतश्पत पण्डितंभ्रयो सर्वशर्मा अनति-
त्वा विदुनोरन्नतिष्कस्मात् अन्तरात्मकास्मात् ॥ विदवतिच विंजाद्गती इति विजावा गेणश्चपनपते अवावा हषु-
विष हिंसायां शद्द वेह सगएा किमु अयमपिह श्यते उग्रासन पाधम वाहस्वद् सपिजाती निरणलाश्चील्ये अन्नातये
स्पपिद्योताणिनिः ताच्छील्ये णिनि उष्णभोजी शीतभोजी मनः सपि मन्यतेणिनिः दर्शनीयमानी आत्ममाने खश्च स्वक-
र्मके मननेवर्तमानात्मन्यतेः सपिखश् चाणिनिः ॥ पण्डितमात्मानं मन्यत इति पण्डितंमन्यः पण्डितमानी खित्य-
नव्ययस्य खिदन्तेनव्ययस्य मुम् कालिमन्या अकवस्तदिवामन्या करणे यजः करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णि-
निः कर्तरि सोमेनेष्टवान् सोमयाजी हनेः कर्मणि भूते पारदृष्टवान् पारदृश्वा राजनि युधि कृञः क्वनि-
प् युधिरेतेभ्यो वनयस्मै राजानयोधितवान् राजयुध्वा राजकृत्वा सहे च सहयुध्वा सहकृत्वा सप्तम्यां जनेर्डः ॥ तत्पुरु-
षे कृति बहुलं डरलुक् सरसिजं सरोजं उपसर्गे च सज्ञायां प्रजा क्रवक्र निष्ठासंज्ञेत्यादिः निष्ठ भूतार्थवृत्तेर्धातो
निष्ठा स्यात् तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः कर्तरि कृत्वत: स्नातं मया स्नातः तया विसृष्टः विष्णुकृतवान् दृष्टार्था

ल॰ निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः रदाभ्यां परस्य निष्ठातस्य नो निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दस्य नः शृहिंसायां भिदिर विदारणे क्लि-
कौ॰ दिर द्वैधीकरणे शीर्णः भिन्नः छिन्नः संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः यण्वतः संयोगादेरादन्तान्निष्ठातस्य नः द्राणः ग्लानः ल्वाद-
२८ िभ्यः एकविंशतेर्लूञादिभ्यः प्राग्वत् लूनः ज्यावयोर्हानौ ग्रहिज्यादिहलः ग्रगावयवाद्धलः परं यत्सम्प्रसारणं तद-
९८ न्तस्याङ्गस्य दीर्घः जीनः ओदितश्च प्राग्वत् भुजो कौटिल्ये भुग्नः स्वादिभ्य ओदिद्भ्यो निष्ठायाः ओदितश्च निष्ठायामि-
ट् न डुओश्वि गतिवृद्ध्योः शूनः शुष्कः कः निष्ठातस्य कः पचोवः पक्वः क्षायो मः क्षामः अस्य विभाषा यस्य विभाषा यस्य क्वचि-
देवेडिति न सेटो निष्ठायामिति गम निष्ठायामेवेडिति लोपः भावितः भावितवान् दृह् दृहः स्थूलबलयोः स्थूलेब-
लवति च दृढः इति निपात्यते दधातेर्हिः नामादेः किति हिते दोदनः दसन्तस्य दादेरपत्यस्य दद्भ् नादेः किति दत्ते दत्ते
लिटः कानज्वा क्वसुश्च लिटः कानच् क्वसुश्चास्य तत्तानावात्मनेपदे चक्राणः होश्च मानस्य धातोर्नः होपरतः
तंग्तान् लटः शानच्चावप्रथमासमानाधिकरणे लट् एतौ वास्तः पचादि पचन्तं चैत्रं पश्य आने मुक् मु-
क् शोगस्य च मानेपश्य लक्षित्वनवर्तमाने पुनः लड्ग्रहणात् प्रथमासामानाधिकरण्येपि क्वचित् सन्धिजः विदे
शतुर्वसुः वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा वसेकाजाद्घसां कृतद्विर्वचनानामेकाचमादेन्तानां च वसोरिट् नाज-
य विदन् विद्वान् तौ सत् लोपादेशानचौ सत्संज्ञौ लः लटः सदा करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य आक्रोशकल्पितद
मेतस्माच्छीलादिषु क्विप धर्मकृत्याध्ययनमाणः तच्छीलादिषु कर्तृषु बोध्यः तृन् कर्ता कटान् नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः
कन् षः प्रत्ययस्य प्रत्ययस्यादेः षत्व जल्पाकः भिक्षाकः कुट्टाकः लुण्टाकः वराकः सनाशंसभिक्ष उः विकीर्षुः
भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् विभ्राट् भाः धुर्विद्युत् ग्रावस्तुत् रलोपः रेफाच्छ्वोर्लोपः
कोकलादेः किति भूः विद्युत् ऊर्क् पूः दृशिग्रहणस्यापकर्षणाज्जवतेर्दीर्घः जूः ग्रावस्तुत् ॥ क्विबचिप्रच्छ्या २८

यतस्तत्कद् यत्नग्रोणादीर्वो संप्रसारणंच वक्ष्यतीतिवान् एक्कातीतिप्राङ्ः श्रापतं सेलति श्रापतत्लः कटेप्रवतेः कटद्
नूक्तः स्पपतिहरेश्री: दाम्रेणसयुपनत्तदेसिसिचमिहपतदेशानहः करणे हावादेः हृन्करणेषे दाम्यतेनदाये
तेत्रे लिनत्रतपसिमूहरकमेषुच पथात्दणानामिण शालेयात्रस्तात्रे सेत्रे सेक्रे मेढ्र पत्र दण नधी श्रतिलूभस्तः
त्वेनतसहस्राचरर चः श्रोत्रे लवित्रे सवित्रे त्वेनित्रे सहित्रे चरित्रे पुवः संज्ञायां पवित्रे कृवापाजिमिस्वदिसाध्यश्
भ्यः उण् करोतीतिकारुः वायुः पायगदे नापरोषदे मायुः पित्रं स्वादुः साध्नोति परकार्यमिति साधुः आशुर्णीवमि
त्यादि उणादयोबहुलं यतेवर्तमानेयाबहुलेभ्यः केचिदविहिता अप्युणाः संज्ञास्तथाबृपाणिप्रस्यापास्त्रतनः पर
कार्याद यादनुबंधमेतेनत्रूक्षमनुणादिषु नमलत्लौक्रियायां क्रियायांयां क्रियार्थपदेषात्तरेतोत्लः मातत्वादः
वापनेक्रस्मेदृशोपाति क्रमदर्शकोपवि कालसमयवेलासुतमन् कालः समयोवेलावाभोक्तुभावे सिद्धावष्ठा
यनेघाना येवाबोधातोवञ् पाकः भूकर्तरिचकारकेसंज्ञायां कर्तभिन्नेकारकेचघञ् वयच भावकारणयोरनेधातोः
पः रागः भनयोः कि रञ्यतास्मिन्निनिरागः निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्चकः पत्रचिनोत्येनादेश्चकः उपस
माधानेराशीकरणे निकायः भूकायाः गोमयनिकायः परत्र स्वर्णोनादव् वयः जयः ठारोरस हावर्णोनादव
र्णानादप् करः गरः शरः यवः लवः स्तवः पवः चवार्थकविधानम् नाग्निमे हिंसोपुष्य वेदहकस्माते वेपथुः
स्वपतः यतयाचयतविच्छप्रच्छरक्षोनङ् यतः याच्ञा यत्नः प्रश्नः भृङ्तनासिकेच मलकक्रुस्यवस्यवणाङुः यतावा
देशोसोन्नासिकौक्तावलादेः क्रितिच विश्वः प्रश्नः रक्षणः स्वपोनन् स्वप्नः उपसर्गेघोः किः प्रधिः उपाधिः स्त्रियां
क्तिन् स्त्रीलिंगेभावादौक्तिन् वत्रोपवादः कृतिः हल्यादिभ्यः क्तिः क्तिनिषेधार्थः श्च्यः तेनतनत्वे कीर्तिः गीर्णिः लूः
ति धूति पूतिः सपदादिभ्यः क्यप् संपत् विपत् आपत् क्तिनापीष्यते संपत्तिः विपत्तिः आपत्तिः इतिक्तिन्नोत

ल. कौ. २९ न्तिसातिहेतिकीर्तयश्च एते निपात्याः ज्वरत्वर कश कन्या पाव कर्यः वात् क्तिन् अकर्तरि प्रक्रिया प्रकृतिः इच्छा इषेरि-
पातोयं अप्रत्ययात् प्रत्ययान्तेभ्यः स्त्रियामकारः प्रत्ययः चिकीर्षा पुत्रकाम्या गुरोश्च हलः गुरुमतो हलन्तात् स्त्रिया-
मप्रत्ययः ईहा ऊहा ण्यासश्रन्थो युच् अस्यापवादः कारणा नपुंसके भावे क्तः ल्युट् च हसितं हसनं पुंसि संज्ञायां घः
प्रायेण ॥ छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ॥ द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वो घे दन्तच्छदः अद्वीति किं समुच्छादः आकुर्वन्त्य-
स्मिन्निति आकरः अवे तॄस्त्रोर्घञ् अवतारः अपस्तारः वनिकेत्यमरः हलश्च हलन्ताद्घञ् घापवादः रमन्ते योगिन
नि रामः अपमृज्यतेनेन नत्नवनिकेत्यमरः ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् एषु उपपदेषु ख-
ल् तयोरेवेति भावे कर्मणि च दुष्करः कटो भवता अकृच्छ्रे ईषत्कारः सुकरो आतो युच् खलोपवादः ईषत्पानः
सोमो भवता दुःपानः सुपानः अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा प्राचामिति पूजार्थं प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वो-
रुपपदयोः किमलङ्कारः अलं दत्वा चमाखेनीत्व पीत्वा खलः अलंखलोः किं माकार्षीः प्रतिषेधयोः समान-
कर्तृकयोः पूर्वकाले समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा भुक्त्वा व्रजति द्वित्वमतियाम
के स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति न क्त्वा सेट् त्वाकिल शयित्वा सेट्किं कृत्वा रलोः कपधाद्धलादेः संश्च इत्वा भुक्त्वा
पीत्वा व्रजति न क्त्वा सेट् त्वाकिल शयित्वा सेट्किं कृत्वा रलोः द्युतित्वा द्योतित्वा लेखित्वा ॥ व्युपधात्किं वर्ति-
त्वा रलः किं सेवित्वा हलादेः किं एषित्वा सेट्किं भुक्त्वा उदितो वा उदितः परस्य क्त्वा इड्वा शमित्वा शान्त्वा देवित्वं
द्युत्वा दधातेर्हिः हित्वा जहातेश्च हित्वा हाङ स्तु हात्वा समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् अव्ययपूर्वपदे नञ्समासे क्त्वो ल्य-
देशः तन्त्र प्रकृत्य अनञ् किं अकृत्वा अव्ययपूर्वपदात् किं परमकृत्वा आभीक्ष्ण्ये णमुल् पौनःपुन्ये द्योत्ये पूर्वस्य-
त्विवेप्सात आभीक्ष्ण्ये णमुल् चवायसेन्न कृदन्तेषु च स्मारं स्मारं नमति गुरुं स्मृत्वा स्मृत्वा पायं पायं भोजं भोजं श्रा- २९

वस्वादे अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् एषु कृञो णमुल् स्यात् सिद्धः अप्रयोगो यस्य एवंभूतः चेत् कृञ् अ-
र्थत्वात् प्रयोगानर्हः इत्यर्थः अन्यथाकारं एवंकारं कथंकार इत्थंकारं भुंक्ते इत्यर्थः सिद्धेति किं शिरोन्यथा कृत्वा
भुंक्ते ॥ इति कृदन्तप्रक्रिया ॥ प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ नियतोपस्थितिकः प्रातिपदि-
कार्थः मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः प्रातिपदिकार्थमात्रे लिंगमात्राद्याधिक्ये संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् प्रातिपदि-
कार्थमात्रे उच्चैः नीचैः कृष्णः श्रीः ज्ञानं लिंगमात्रे तटः तटी तटं परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहिः वचनं संख्या एकः द्वौ ब-
हवः संबोधने च हे राम कर्तुरीप्सिततमं कर्म कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् कर्मणि द्वितीया
अनभिहिते कर्मणि द्वितीया स्यात् हरिं भजति अभिहिते तु कर्मादौ प्रथमा हरिः सेव्यते लक्ष्म्या सेवितः अकथितं च अ-
पादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् कर्मयुक्स्याद-
कथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् गां दोग्धि पयः बलिं याचते वसुधां तंडुलान् ओदनं पचति गर्गान् शतं दंडयति व्रजमव-
रुणद्धि गां माणवकं पंथानं पृच्छति वृक्षमवचिनोति फलानि माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा शतं जयति देवदत्तं
सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति देवदत्तं शतं मुष्णाति ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति अर्थनिबंधनेयं संज्ञा बलिं भिक्षते व-
सुधां माणवकं धर्मं भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि स्वतंत्रः कर्ता कर्तृसंज्ञः साधकतमं करणं क्रियासिद्धौ प्रक-
ष्टोपकारकं करणं स्यात् कर्तृकरणयोस्तृतीया अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् रामेण बाणेन हतो
वाली कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानं दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः स्यात् चतुर्थी संप्रदाने विप्राय गां
ददाति नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च एभिर्योगे चतुर्थी हरये नमः प्रजाभ्यः स्वस्ति अग्नये स्वाहा पितृ-
भ्यः स्वधा अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि वषडिन्द्राय ध्रुवमपायेपा

ल॰ कौ॰ ३९ दाने अपायो विश्लेषः तस्मिन्साध्ये यदवधिभूतं तदपादानं अपादाने पंचमी ग्रामादायाति धावतोश्वात्पततीत्यादि षष्ठी शेषे
कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसंबंधः शेषः तत्र षष्ठी राज्ञः पुरुषः कारकस्यापि संबंधमात्रविव
क्षायां षष्ठ्येव सतां गतं सर्पिषो जानीते मातुः स्मरति एधोदकस्योपस्कुरुते भजे शंभोश्चरणयोः फलानां तृप्तो वा कर्तर
कर्मणोः कृति कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी कृष्णस्य कृतिः जगतां कर्ता कृष्णः आधारोधिकरणं कर्तृकर्मद्वारा तन्
निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणं सप्तम्यधिकरणे च औपश्लेषिको वैषयिकोभिव्यापकश्चेत्याधार
स्त्रिधा कटे आस्ते स्थाल्यां पचति मोक्षे इच्छास्ति सर्वस्मिन्नात्मास्ति वनस्य दूरे अन्तिके वा इति विभक्त्यर्थाः समासः
पंचधा तत्र समसनं समासः स च विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः केवलसमासः प्रथमः प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानो
ऽव्ययीभावो द्वितीयः प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानः तत्पुरुषः तृतीयः तत्पुरुषभेदः कर्मधारयः तद्भेदो द्विगुः प्रा
येणान्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः चतुर्थः प्रायेणोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः पंचमः समर्थः पदविधिः पदसंबं
धी यो विधिः समर्थः पदविधिः पदसंबंधी यो विधिः समर्थाश्रितो बोध्यः प्राक्कडारात्समासः कडाराः कर्मधा
रये इतः प्राक् समासः इत्यधिक्रियते सह सुपा सुप् सुपा सह वा समस्यते समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुपो
लुक् परार्थाभिधानं वृत्तिः कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पंच वृत्तयः वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं
विग्रहः स च लौकिकोऽलौकिकश्चेति द्विधा तत्र पूर्वं भूत इति लौकिकः पूर्व अम् भूत सु इत्यलौकिकः
तत्र समासे कृते भूतपूर्वः चरट् इति निर्देशात् भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः भूतपूर्वः इवेन नित्यसमासो विभ
क्त्यलोपश्च वागर्थाविव इति केवलसमासः अव्ययीभावः अधिकारोयं प्राक्तत्पुरुषात् अव्ययं विभक्तिसमी
पसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तव ३०

पूर्वयोगापवादस्याहत्पसंपात्रि साकपात्रपाणे प्रविभक्त्यादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह समस्यते अविग्र-
हो नित्यसमासः अस्वपदविग्रहो वा विभक्तौ हरौ इति अधिहरि इति स्थिते प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्गेते प्राक्प्रयो-
ज्यमित्यपेः प्राक्प्रयोगः सुलपोऽक् एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्याति पादिकसंज्ञा पाख्याप्रसक्तिः अव्ययीभाव
श्चेति अव्ययत्वात्सुपो लुक् अधिहरि नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य पंचमे
विनामादेशः कृष्णस्य समीपम् उपकृष्णं तृतीयासप्तम्योर्बहुलं अदन्तादव्ययीभावादम्भावः उपकृष्णेनोपकृष्णे
उपकृष्णस्योपकृष्णे मद्राणां समृद्धिः सुमद्रं यवनानां व्यृद्धिः दुर्यवनं अव्ययीभावश्च नपुंसकं मक्षिकाणामभावो-
निर्मक्षिकं हिमस्यात्ययोऽतिहिमं निद्रा सम्प्रति न युज्यते अतिनिद्रं हरिशब्दस्य प्रकाशो इतिहरि विष्णोः पश्चादनुवि-
ष्णु योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यानि यथार्थः रूपस्य योग्यमनुरूपं अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थं शक्तिमन-
तिक्रम्य यथाशक्ति अव्ययीभावे चाकाले सहस्य सः स्यादव्ययीभावेन तत्काले हरेः सादृश्यं सहरि ज्येष्ठस्यानुपू-
र्व्येणेत्यनुज्येष्ठं चक्रेण युगपत् सचक्रं सदृशः सख्या ससखि तृणानां सम्पत्तिः सतृणं तृणमप्यपरित्यज्य सतृण-
मग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि: नदीभिश्च संख्या वा समस्यते समाहारे चायमिष्यते पञ्चगङ्गं द्वियमुनं नदीतटाः
ग्रामेव समाप्ते विपिकाशेषे अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः शरदादिभ्यष्टच् स्यात् समासान्तोऽव्ययीभावे शरदः समी-
पमुपशरदं प्रतिविपाशं जराया जरस्च उपजरसमित्यादि अनश्च अन्नन्तादव्ययीभावात् टच् नस्तद्धिते नान्तस्य
भस्य टेर्लोपः तद्धिते उपराजं अध्यात्मं नपुंसकादन्यतरस्यां अनन्तैयत क्लीबे नन्तादव्ययीभावात् टच्वा उ-
पचर्मं उपचर्म झयः झयन्तादव्ययीभावात् टच्वा उपसमिधं उपसमित् इत्यव्ययीभावः तत्पुरुषः अधिकारोऽयं
प्राग्बहुव्रीहेः द्विगुश्च तत्पुरुषसंज्ञकः द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः द्वितीयान्तो श्रितादि-

ल॰ कौ॰ ३१
31

प्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते कष्टं श्रितः कष्टश्रितः इत्यादि तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन तृतीयांतं
तृतीयान्तार्थकृतेन गुणेनार्थेन च सह प्राग्वत् शंकुलया खंडः शंकुलाखंडः धान्येनार्थो धान्यार्थः तत्कृतेनेति किं
अक्ष्णा काणः कर्तृकरणे कृता बहुलं कर्तरि करणे तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् हरित्रातः नखभिन्नः कृद्-
ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं नखनिर्भिन्नः चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचि-
नार्थादिभिः चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् यूपाय दारु यूपदारु तदर्थेन प्रकृतिविकारभाव एवेष्टः तेनेह न रंध-
नाय स्थाली अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिंगता चेति वक्तव्यं द्विजायायं द्विजार्थः सूपः द्विजार्था यवागूः द्विजा-
र्थं पयः भूतबलिः गोहितं गोसुखं गोरक्षितं पंचमी भयेन चोराद्भयं चोरभयं स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्ते-
न पंचम्याः स्तोकादिभ्यः अलुक् उत्तरपदे परतः स्तोकान्मुक्तः अल्पान्मुक्तः अन्तिकादागतः अभ्याशादाग-
तः दूरादागतः कृच्छ्रादागतः षष्ठी सुबन्तेन प्राग्वत् राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैका-
धिकरणे अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी षष्ठीसमासापवादः पूर्वं का-
यस्य पूर्वकायः एकाधिकरणे किं पूर्वश्छात्राणां चार्थे द्वंद्वः अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स-
मस्यते स द्वंद्वः समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति परस्परनिरपेक्षस्यानेक-
स्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः भिक्षामट गां चानयेत्यन्यतरस्यानुषंगिकत्वेनान्वयोऽन्वाचयः अनयोरसामर्थ्यात्समा-
सो न धवखदिरौ छिन्धीति मिलितानामन्वयः इतरेतरयोगः संज्ञापरिभाषमिति समूहः समाहारः राजदंता-
दिषु परं एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् दंतानां राजा राजदन्तः धर्मादिष्वनियमः अर्थधर्मौ धर्मार्थौ इत्या-
दि द्वंद्वे घि पूर्वं स्यात् हरिहरौ अजाद्यदन्तं ईशकृष्णौ अल्पाच्तरं शिवकेशवौ द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानां ॥ ३१

पथ्यां हस्त्यश्ववत् पाणिपादं मार्दङ्गिकपाणविकं रथिकाश्वारोहं सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति द्वन्द्वः । बद
रबदरान्तस्समाहारे यवर्णान्ताद्बहूनां स्वङ्केद्वन्द्वात्समाहारे वाक्त्वचं त्वक्स्रजं शमीदृषदं वाक्त्विषं छत्रो
पानहं समाहारे किं प्रावृट्शरदौ इति द्वन्द्वः अकाराद्यः पथामनते अगाधतेऽस्य समासस्य अप्रत्ययको नावपवः अ
तेयासन्तोऽष्टलतस्य नपुंसः अन्तवदकचावधानेतेच नेह अलकुमामवद्धक्लाङ्के विस्पष्टविमलापसरः कृत
हृपसर्गोऽव्ययीभावे दीर्घे अन्तरीपसमीपे अवर्णान्ताद्दा अपे अपि हृद्नोदेशो अनूपोदेशः रानधरे अहेन्न अह्नः ।
हृद्भवतः सविषयः स्वपथः अलोपादर्शनात् अचवतः पर्यायादहलोच्चस्यात् गवामत्यविगवाल्तः उपसर्गादध्व
हृद्भवत्तः सविषयः स्वपथः अलोपादर्शनात् अचवतः पर्यायादहलोच्चस्यात् गवामत्यविगवाल्तः उपसर्गादध्व
नः आगतेऽधाने प्राध्वरथः नपुंसलात् एनतार्थोत्यरभ्यः समासोन्तानस्यः सुराजा अतिराजा हस्तिभ्यामवनेह पर
मारात्ः पथ्याविभाषा नञ्पूर्वात्पथ्यावासमासान्तः अपथं अपन्थाः इति समासान्ताः समर्थानां प्रथमाद्वा इद
मतिक्रियते आशिषां इतियावत् आरदीअन्तोऽए तेनदीर्घोनीत्यपि प्रागापिक्रियते अश्वपत्यादिभ्यश्च पथ्यो
एस्यात् प्रारद्धनेयव्यथेषु अश्वपतेरपत्यादि आश्वपते गाणपते दितादित्यपत्यन्तरप्रापतः प्राद्धनी येथ
यत्र दितेरपत्यादि दैत्यः अदितेरादित्यस्याणो आदित्यः प्राजापत्यः देवाद्यत्रौ दैव्यं दैवं वहिषष्टिलोपाद्यवा
वाह्यः इकश्च किनिच अवामादेश्चोत्तरहिः किनितदिते बाहीकः गोरजादिप्रसंगे यत् गोरपत्यादिविकाराद्यतो
यौः अत्ययाः स्त्रीपुंसाभ्यां नञ् स्नञौ भवनात् पात्यानोभवनरत्नता प्राग्ग्रीवाभ्यामितोऽलः स्त्रैणः पौंस्नः तस्मा
पत्य घशालोत्वलनसेयः समर्थाद्यपत्ये अत्वावसमाणा अप्रत्ययावास्यः गैणुणः उवर्णान्तस्याभ्यगुणः नहिते
उपगोरपत्यमौपगवः आश्वपतः दैत्यः गैत्यः स्त्रैणः पौंस्नः अपत्यपौत्रप्रभृतिगोत्रे अपत्येन विवक्षितेपौत्रादि गो
त्रप्रभृतिगोत्रेसंतस्यात् उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः गर्गादिभ्यो यञ् गोत्रपते गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः वात्स्यः ।

ल॰ कौ॰ २१

यञञोश्च गोत्रे यद्यञन्तमञन्तं च तदवयवयोरेतयोर्लुक् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियां गर्गाः वत्साः जीवति तु वंश्ये युवा वंश्ये
पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव स्यात् गोत्राद्यून्यस्त्रियां यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्
यात् स्त्रियां न युवसंज्ञा यञिञोश्च गोत्रे यौ यञिञौ तदन्तात्फक् आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्य
यादेः फस्य आयन् [illegible] गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः दाक्षायणः अत इञ् अ
पत्येऽर्थे दाक्षिः बाह्वादिभ्यश्च बाहविः औडुलोमिः औडुलोमी लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः बाह्वादीञोऽपवादः
उडुलोमाः आकृतिगणोऽयम् अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् येऽत्रानृषयः तेभ्योऽपत्ये अन्यत्र तु गोत्रे बिदस्य गोत्रं बैदः
बैदौ बिदाः पुत्रस्यापत्यं पौत्रः पौत्रे [illegible] पुनरण्यायप्रसिद्धे गोत्रे तेनेह न पौत्राः दौहित्रादयः
शिवादिभ्योऽण् अपत्ये शैवः गाङ्गः ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ऋषिभ्यः वासिष्ठः वैश्वामित्रः अन्धकेभ्यः श्वा
फल्कः वृष्णिभ्यः वासुदेवः कुरुभ्यः नाकुलः साहदेवः मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः संख्यादिपूर्वस्य मातुरु
वालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः कुरवः अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गाः वरणादिभ्यश्च अजनपदार्थ आरम्भः व
रणानामदूरभवं नगरं वरणाः कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् झयः झयन्तान्मतोर्मस्य वः कुमुद्वान् नड्वान् मादुपधा
याश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः मवर्णावर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधाच्च यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः वेतस्वान् नडशा
दाड्ड्वलच् नड्वलः शाद्वलः शिखाया वलच् शिखावलः इति चातुरर्थिकाः शेषे अपत्यादिचतुरर्थ्यन्ता
दन्योऽर्थः शेषस्तत्राणादयः स्युः चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपं श्रावणः शब्दः औपनिषदः पुरुषः दृषदि पिष्टा
दार्षदाः सक्तवः उलूखले क्षुण्ण औलूखलो यावकः अश्वैरुह्यते आश्वो रथः चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटं चतुर्द
श्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः तस्य विकार इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः राष्ट्रावारपाराद्घखौ आभ्यां क्रमात् २१

राष्ट्रावारपाराद्घखौ राष्ट्रियः अवारपारीणः अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यं अवारीणः पारीणः पारावा-
रीणः इह प्रकृतिविशेषाद्घादयष्ट्युट्युलन्ताः प्राग्घञोऽवधेस्ते तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ग्रामाद्य-
खञौ ग्राम्यः ग्रामीणः नद्यादिभ्यो ढक् नादेयं माहेयं वाराणसेयं दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् दाक्षिणात्यः पा-
श्चात्यः पौरस्त्यः द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् दिव्यं प्राच्यं अपाच्यं उदीच्यं प्रतीच्यं कन्थायाष्ठक् कान्थिकः अव्यया-
त्त्यप् अमेहक्वतसित्रेभ्य एव अमान्तिकसहार्थयोः अमात्यः इहत्यः क्वत्यः ततस्त्यः तत्रत्यः त्यब्नेः ध्रुवे नि-
त्यः वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिर्वृद्धिस्तस्य वृद्धसंज्ञा स्यात् त्यदादीनि च वृद्धसंज्ञानि
स्युः वृद्धाच्छः शालीयः तदीयः वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा देवदत्तीयः दैवदत्तः गहादिभ्यश्च वाच्छः पक्षेऽण् यु-
वयुवोर्युष्माकास्माकौ अस्मादेशौ तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञ्यणि
च यौष्माकीणः आस्माकीनः यौष्माकः आस्माकः तवकममकावेकवचने एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोः तवकममकौ स्तः
खञ्यणि च तावकीनः तावकः मामकीनः मामकः छे च प्रत्ययोत्तरपदयोश्च मपर्यन्तयोस्त्वमावेकार्थवाचिनो-
स्त्वमौ स्तः प्रत्ययोत्तरपदे च त्वदीयः मदीयः त्वत्पुत्रः मत्पुत्रः मध्यान्मः मध्यमः कालाट्ठञ् मासिकं सांवत्सरिकं
अव्ययानां भमात्रे टिलोपः सायंप्रातिकः पौनःपुनिकः प्रावृष एण्यः प्रावृषेण्यः संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्
संधिवेलायां भवं सांधिवेलं ग्रैष्मं तैषं तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च सायमि-
त्यादिभ्यश्चतसृभ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यः ट्युट्युलौ तयोः तुट् च प्राह्णनादेशः सायंतनं चिरंतनं प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं
निपात्यते प्राह्णेतनं प्रगेतनं दोषातनं दिवातनं तत्र जातः सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः स्रौघ्नः
जाताः हैद्धः गैत्सः राष्ट्रियः अवारपारीण इत्यादि प्रावृषष्ठक् एण्यस्यापवादः प्रावृषिकः सायंभवः तत्रेत्य-

ल. को. ३३

वस्त्वेवप्रायेणवाहुलेनभवति सौत्रः संभूते स्त्रैणेसंभवति स्त्रैणः कौशाद्रम् कौशेयंवयेवस्त्रम् शब्दस्यतदादेशः स्यात्
ग्रामग्रस्यपञ्च द्वैमातुरगाणापिपः इत्यमरः षाण्मातुरः शाक्तिधरः इत्यमरः सांमातुरः भाद्रमातुरः स्त्रीभ्योढक् स्त्रीग्रन्
यौतेभ्योढक् वैनतेयः कन्यायाः कनीनच वाहणा कानीनोव्यासः सर्णश्च राजश्वशुराद्यत् राज्ञोजातावेव येवाभावका
मेणाः यादौतादिते ग्रम्यसुत्पास्याज्ञत्वभावकर्म्मेणोः राजन्यः जातावेवेतिकिं ग्रन् श्वक्रत्याणिपरे राजानः श्वशुर्यः
वैयाद्रः क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्यराजन्यपत्यवत् पाञ्चालानांराजापाञ्चालः सौरसेण पौरवः पाण्डवाणां पाण्ड्यः
गृहनादिभ्योण्यः कौरव्यः नैषध्यः ग्रवाद्यः तद्राजसंज्ञाः स्युः तद्राजस्यबहुषुतेनैवास्त्रियां वहुष्वर्थेषुतद्राजस्यलुक्
तत्कृतेवहुत्वेनतत्स्त्रियां पञ्चालाः इत्यादि कम्बोजाल्लुक् कम्बोजः कम्बोजौकम्बोजाः दिभ्यश्चेतिवक्तव्ये चोलः शकः केर
लः यवनः इत्यपत्यादिकारः तेनरक्तंरागात् कषायेणरक्तः काषायो नक्षत्रेणयुक्तः कालः तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणिय
लोपः पुष्येणयुक्तं पौषमहः लुबविशेषे एवेणविहितस्यलुप् षष्ठिदंडात्मकस्यकालस्यावांतरविशेषश्चेत्रक्षत्रेस्यात
ग्रयपुष्यः दृष्टंसाम तेनेत्येव वसिष्ठेनदृष्टंवासिष्ठंसामवामदेवं परिवृतोरथः एववस्त्रेणपरिवृतोवास्त्रोरथः तत्रोद्धृतं
ममत्रेभ्यः शरावे उद्धृतः शारावः ओदनः संस्कृतंभक्ष्याः सप्तम्यन्तात्तदणास्यात् संस्कृतेर्थे यत्संस्कृतं भक्ष्यश्चेत्स्युः भ्रा
ष्ट्रेषुसंस्कृताः भ्राष्ट्रायवाः सास्यदेवता इंद्रोदेवतास्येत्यैन्द्रंहविः पाशुपतं बार्हस्पत्यं शुक्राद्घन् शुक्रियं सोमाट्यण्
सौम्यं वाय्वृतुपितृषसोयत् वायव्यं ऋतव्यं श्वक्रयकारस्याविधातकेयकारेचाचपरे ऋतोरीडादेशः यस्येतिच ॥
पित्र्यं उषस्यं पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः एतेनिपात्यंते पितुर्भ्रातापितृव्यः मातुर्भ्रातामातुलः मातुःपि
तामातामहः पितुः पितापितामहः तस्यसमूहः काकानांसमूहः काकं भिक्षादिभ्योण् भैक्षं गर्भिणीनांसमूः
गार्भिणं इहभस्याढे तद्धितेपुंवद्भावेकृते इनणनपत्ये ग्रनपत्यार्थेणि इत्यकृत्वानेनततःतद्धि ३३

इति टिलोपो न युवतीनां समूहो यौवतं ग्रामजनबंधुभ्यस्तल् तलंतं स्त्रियां ग्रामता जनता बंधुता गजसहायाभ्यां चे-
ति वक्तव्यं गजता सहायता अह्नः खः क्रतौ अह्नः खो भवति क्रतौ वाच्ये टिलोपः अह्नां समूहः साध्यः अहीनः अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्
इसुसुक्तांतात्कः इस् उस् उक् त इत्येतदंतात्परस्य ठस्य कः साक्तुकं हास्तिकं धैनुकं तदधीते तद्वेद न्यायाभ्यां पदोत्ता-
ध्या एवौत्तता ध्याभेव पदोत्तराभ्यायुवाभ्यां परस्य तद्धितः कान्तताभ्यां प्रवौक्तमानत्पे चावगमौत्तः व्याकरणम-
धीते वेत्ति वा वैयाकरणः क्रमादिभ्यो वुन् क्रमकः शिक्षकः मीमांसकः तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि उदुम्बराः स-
न्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरो देशः तेन निर्वृत्तं कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी तस्य निवासः शिबीनां निवासो देशः शैब-
अदूरभवश्च विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशं जनपदे लुप् जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप् लुपि युक्तवद्व्यक्ति-
वचने लुपि सति प्रकृतिवल्लिंगवचने स्तः तत्र भवः स्रौघ्नः औत्सः राष्ट्रियः दिगादिभ्यो यत् दिश्यं वर्ग्यं शरीरावय-
वाच्च दन्त्यं कण्ठ्यं अध्यात्मादेष्ठञिष्यते अध्यात्मं भवमाध्यात्मिकं अनुशतिकादीनां च एषामुभयपदवृद्धिः त्रिणि लिं-
किंतिच आधिदैविकं आधिभौतिकं ऐहलौकिकं पारलौकिकं आकृतिगणोयम् जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः जिह्वामूलीयं वर्गा-
न्तात्कवर्गीयं तत आगतः स्रुघ्नादागतः स्रौघ्नः ठगायस्थानेभ्यः शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः विद्यायोनि-
संबंधेभ्यो वुञ् औपाध्यायकः पैतामहकः हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः समादागतं समरूप्यं पक्षे गहादित्वाच्छः स-
मीयं देवदत्तरूप्यं पक्षे दैवदत्तीयं हेतौ पंचमी मयट् च सममयं देवदत्तमयं प्रभवति हिमवतः प्रभवति हैमवती गंगा त-
द्गच्छति पथिदूतयोः स्रुघ्नं गच्छतीति स्रौघ्नः पंथा दूतो वा अभिनिष्क्रामति द्वारे स्रुघ्नमभिनिष्क्रामतीति स्रौघ्नं कान्य-
कुब्जं द्वारं अधिकृत्य कृते ग्रंथे शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रंथः शारीरकीयः सोऽस्य निवासः स्रुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्नः तेन प्रो-
क्तं पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं तस्येदं उपगोरिदमौपगवं इति शैषिकः तस्य विकारः अश्मनो विकारे टिलोपः आश्म-

ल॰ कौ॰ ५५

नोविकारेऽश्माश्मः भास्मनः मार्त्तिकोघटः अवयवेचप्राण्योषधिवृक्षेभ्यः चाद्विकारे मयूरस्य विकारोऽवयवोवामायूरः मौ
र्वंकाण्डं भस्मवापैप्पलं मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः प्रकृतिमात्रान्मयड्वास्याद्विकारावयवयोः अश्ममयं आ
श्मनं अभक्ष्येत्यादिकिं मौद्गः सूपः कार्पासमाच्छादनं नित्यंवृद्धशरादिभ्यः आम्रमयं शरमयं गोश्चपुरीषे गोमयं गोः
पयसोर्यत् गव्यं पयस्यं इतिप्राग्दीव्यतीयाः प्राग्वहतेष्ठक् तदहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते तेनदीव्यति
खनतिजयतिजितंवा आक्षिक् संस्कृते दध्नासंस्कृतंदाधिकं मारीचिकं तरति उडुपेनतरति औडुपिकः चरति हस्तिनाच
रति हास्तिकः दध्नाचरतिदाधिकः संसृष्टे दध्नासंसृष्टंदाधिकं उञ्छति बदराण्युञ्छतिबादरिकः रक्षति समाजंरक्ष
तिसामाजिकः शब्ददर्दुरंकरोति शब्दंकरोति शाब्दिकः दार्दुरिकः धर्मंचरतिधार्मिकः अधर्माच्चेतिव
क्तव्यं आधर्मिकः शिल्पं मृदङ्गवादनंशिल्पमस्यमार्दङ्गिकः प्रहरणं असिःप्रहरणमस्य आसिकः धानुष्कः शीलं
अपूपभक्षणंशीलमस्य आपूपिकः छत्रादिभ्योणः गुरोर्दोषाणामावरणंछत्रंतच्छीलमस्येति छात्रः तत्रनियुक्तः आ
करेनियुक्तआकरिकः निकटेवसतिनैकटिकोभिक्षुः इतिठगधिकारः प्राग्घि युगंवहतियुग्यः धुरोहितमित्यतः
प्राग्यदधिक्रियते तद्वहतिरथयुगप्रासङ्गं रथंवहतिरथ्यः युगंवहतियुग्यः तस्मैहितमित्यतः प्राग्यदधिक्रियते
तद्वहतिरथयुगप्रासङ्गं रथंवहतिरथ्यः युगंवहतियुग्यः धुरोयड्ढकौ धुर्यः धौरेयः नौवयोधर्मविषमूलमूल
सीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसम समितसंमितेषु नावातार्यंनाव्यं वयसातुल्योवयस्यः धर्मेण
प्राप्यंधर्म्यं विषेणवध्योविष्यः मूलेनआनाम्यंमूल्यं मूलेनसमोमूल्यः सीतयासमितंसीत्यंक्षेत्रं तुलयासंमितं
तुल्यं तत्रसाधुः सामसुसाधुः सामन्यः अग्र्यः कर्मण्यः शरण्यः सभायायः सभ्यः इतियतोऽवधिः प्राक्क्रीताच्छः
तेनक्रीतमित्यतश्छोऽधिक्रियते उगवादिभ्योयत् उवर्णान्तात् गवादिभ्यश्चयत् छस्यापवादः गव्यं हविष्यं त ५५

स्मै हितं वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् शाकटं दारु गव्यं हविष्यं यवीनं यवयवायतं दन्त्यं कण्ठ्यं नस्यं आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः आत्मन् आत्मने हितं आत्मनीनं विश्वजनीनं मातृभोगीणः क्रुप
तोः पूर्णोऽवधिः प्राग्वतेष्ठञ् तेन तुल्यमित्यतः प्राक् ठञधिक्रियते महीनगोपुच्छसंख्यापरिमाणादक् तेनक्रीत
तेनक्रीतं सामानिकं प्राथिकं तस्येश्वरः सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ अनुशतिकादीनां च सर्वः
भूमेरीश्वरः सार्वभौमः पार्थिवः पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतं पतेरु
द्विशतानि यानि तेन तरहति छेदादिभ्यो नित्यं तदर्हति दण्डादिभ्यः यत् पात्राद्घंश्च देशमर्हति दण्ड्यः अ
र्घ्यः वध्यः तेन निर्वृत्तं अह्ना निर्वृत्तमाह्निकं इति ठञोऽवधिः ॥ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणव
दधीते क्रिया चेत्किं गुणतुल्यो मा भूत् पुत्रेण तुल्यः स्थूलः तत्र तस्येव मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः चै
त्रस्येव चैत्रवत् मैत्रस्य गावः तस्य भावस्त्वतलौ प्रकृतिजन्यबोधप्रकारो भावः गोर्भावो गोत्वं गोता तत्वेत्निये
त्वोत ह्रीवे आवत्वात् ब्राह्मणत्वस्यातः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते आ च त्वात् समानबन्धार्थे मिद चकारात्व क
ञ् आमपि समानबन्धार्थे त्रियोभावः स्त्रैणं स्त्रीत्वं स्त्रीता पौंस्नं पुंस्त्वं पुंस्ता पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा वा वचनादिणा
नामेव प्राप्ते इतो हलादेर्लघोरिति प्रथमस्य रेलोऽपरोऽप्यनेनाप्यस्त पृथ्वादिभ्य ... परिग्रहानामेव वचनं
पृथोर्भावः प्रथिमा ... पार्थिवं म्रदिमा मार्दवं वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च वा दिमनिच् दा ढ्यं
शुक्लिमा दार्ढ्यं द्रढिमा गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ब्राह्मणस्य भावः कर्म वा जाड्यं मौढ्यं ब्राह्म
ण्यं प्राक्तनात्नादेते सख्युर्यः सख्यं कपिज्ञात्योर्ढक् कापेयं ज्ञातेयं पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् सैनापत्यं
पौरोहित्यं इति तत्र प्रकाराधिकारः धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनं व्रीहिशाल्योर्ढक् व्रै

द्वये पालेयं द्वैयंगवीनं धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् मुद्गानां भवने क्षेत्रे मौद्गीनं व्रीहिशालेयकाः संजाता अस्य तारकितं नभः पं
डिता अङ्गुलिमाणात् प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ऊरुप्रमाणमस्य ऊरुद्वयसं ऊरुदघ्नं ऊरुमात्रं यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्
यत्परिमाणमस्य यावान् तावान् एतावान् संख्याया अवयवे तयप् पञ्चावयवा अस्य पञ्चतयं द्वित्रिभ्यां तयस्यायच्
ज्वा द्वयं द्वितयं त्रयं त्रितयं उभादुदात्तो नित्यं उभयाह्वान्नयपायच्चस्मात् सवाप्रदात्तः उभयं तस्य पूरणे डट् एका
दशानां पूरणः एकादशः नान्तादसंख्यादेर्मट् उदामग्रामः पञ्चानां पूरणः पञ्चमः नोनान्तं ति विंशतेर्डिति विंश
तेर्भस्य तिशब्दस्य लोपो डिति परे विंशः अषष्ट्यादेः किं एकादशः षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् इति षण्णां पू
रणः षष्ठः कतिपयस्याशब्दस्यात्र पवडट् कतिपयथः चतुर्थः द्वेस्तीयः उउपवादः द्वयोः पूरणो द्वितीयः त्रेः
संप्रसारणं च तृतीयः श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते श्रोत्रियः वेत्यन्तरं वेत्यादमः पूर्वादिनिः पूर्वं कृतमनेन पूर्वी सपूर्वा
च्च कृतपूर्वी इष्टादिभ्यश्च इष्टमनेन इष्टी अधीती तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् गावोऽस्यास्मिन्वा सन्तीति गोमान् नमो
मत्वर्थे नतमानोमसन्तोमत्वर्थे प्रत्यये संप्रसारणं विद्वान् गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्विष्टः शुक्लो गुणोऽस्या
स्ति शुक्लः पटः कृष्णः प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् चूडालः चूडावान् प्राणिस्थात्किं शिखावान् दीपः प्राण्यङ्गा
देवनेह मेधावान् लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः लोमादिभ्यः श लोमवान् लोमशः पामादिभ्यो नः
पामनः अङ्गात्कल्याणे अङ्गना लक्ष्म्या अ लक्ष्मणः पिच्छादिभ्य इलच् पिच्छिलः पिच्छावान् देन उनतश्च उन
नाहना अस्त्यदेन्तरः केशाद्वोऽन्यतरस्यां केशवः केशवान् अन्येभ्योऽपि दृश्यते मणिवः अर्णसो लोपश्च अर्णवः
अत इनिठनौ दण्डी दण्डिकः व्रीह्यादिभ्यश्च व्रीही व्रीहिकः अस्मायामेधास्रजो विनिः यशस्वी यशस्वान् माया
वी मेधावी स्रग्वी वाचो ग्मिनिः वाग्मी अर्शआदिभ्योऽच् अर्शसः अङ्कनिरालोप्य इनिमत्वर्थीयाः आदिशो 

विभक्तिः दिक्शब्देभ्यः इत्यतः आवत्समाप्तेः प्रत्ययाविभक्तिः संज्ञाः स्युः प्रत्ययाधिकः किंसर्वनामबहुभ्यो द्व्यादिभ्यः
किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्च द्व्यादिनिवृत्ताकृतिगणोऽयं क्रियते पंचम्यास्तसिल् पंचम्यंतेभ्यः किमादिभ्यः तसिल्वा स्यात्
कुतिहो किमः कस्मात् हेत ह्रादेशः विप्रकोऽतनः कस्मात् इदमः इश् आदिविशेषे अनेकालात्सर्वादेशः अतः अमुत
यतः ततः बहुतः द्वादेश्च द्वाभ्यां पर्वभिर्भ्योव तसिल् परितः सर्वतः इत्यर्थः अभितः उभयतः इत्यर्थः सप्तम्यास्त्रल् कु
त्र यत्र बहुत्र इदमो हः अलोपशब्दः इह किमोऽत् वा स्यात् क्वाति किमः क कुत्र इतराभ्योपि दृश्यंते पंचमीसप्तमीतर
विभक्त्यो नादपि तसिलादयो दृश्यंते दृशिग्रहणाद्भवदादियोगएव सभवान् ततोभवान् तत्रभवान् तंभवंतं ततो
भवंतो तत्रभवंते एवं दीर्घायुः देवानांप्रियः आयुष्मान् सर्वैकान्यकिंयत्तदः कालेदा सप्तम्यंतेभ्यः एभ्यः काला
र्थेदा स्यात् सर्वस्य सो वा अतः एभ्यो दिश्यासे आदिरशीये सर्वस्य सो वा सर्वस्मिन्काले सर्वदा सदा एकदा अन्यदा कदा
यदा तदा कालेकिं सर्वत्रदेशे इदमो हिल् सप्तम्यंतात् एतेतो रथोः इदम एतो एलः रेफादौ थकारादौ चप्रादिशी
परे अस्मिन्काले एतर्हि कालेकिं इहदेशे अधुना इदमोनिपातोयं दानीच इदमो दानीप्रत्ययः काले इदानीं त
दोदाच तदा तदानी अनद्यतने हिलन्यतरस्यां कर्हि कदा यर्हि यदि तर्हि तदा एतदः रहादिभ्यः किमादिभ्यः था
ल् तेनप्रकारेण तथा यथा इदमस्थमुः थालोपवादः एतदोवाच्यः अतेनएतेनवा प्रकारेण इत्थं किमश्च
केनप्रकारेण कथमिति निपाताविशेषयोः अतिशायनेतमबिष्ठनौ अतिशायविशिष्टार्थहेतोः स्वार्थेएतोएलः अप
शामतिशायनेनाश्चः आढ्यतमः लघुतमो लघिष्ठः तिङश्च तिङन्तादतिशायने द्योतनेतमप्स्यात् तरप्तमपौघः किमे
तेदः व्ययघादामद्रव्यप्रकर्षे किमएतदंतातिशेव्ययाश्चयोघः तदेनादाम स्यात् नतु द्रव्यप्रकर्षे किंतमां प्रा
ह्णेतमां पचतितमां उच्चैस्तमां द्रव्यप्रकर्षेतु उच्चैस्तमस्तरुः द्विवचनविभज्योपपदेतरो निपायेनलघुलेचतर :

ल लघीयान् उरीयान् प्राघेयः पटुतरः पटीयान् सः प्रशस्यस्य श्रः घेष्ठमोः परतः प्रकृत्यैकाच् इष्ठादावेकाच् प्रकृत्या स्या-
कौ त् श्रेष्ठः श्रेयान् ज्य च प्रशस्यस्य ज्यादेशः इष्ठेयसोः स्यात् ज्यादादीयसः आदेः परस्य ज्यायान् बहोर्लोपो भू च बहोः
३६ बहोः परस्य ईयसः इष्ठेयसोर्लोपः स्यात् बहोश्च भूरादेशः भूमा इष्ठस्य यिट् च भूयिष्ठः विन्मतोर्लुक् इष्ठेयसोः स्रग्विणः स्र-
36 ग्वी स्रजिष्ठः स्रजीयान् त्वगिवत्वान् त्वचिष्ठः ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ईषदूनो विद्वान्
विद्वत्कल्पः विद्वद्देश्यः विद्वद्देशीयः पचतिकल्पं विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ईषदूनः पटुः बहुपटुः पटुकल्पः
सुपः किं पचतिकल्पं प्रागिवात्कः इवेप्रतिकृतौ इत्यतः प्रागधिकारः अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः का-
पवादः अज्ञाते कस्यायमश्वोऽश्वकः उच्चकैः नीचकैः सर्वकैः कुत्सिते कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः किंयत्तदो निर्धार-
णे द्वयोरेकस्य डतरच् कतरो वैष्णवः यतरः ततरः वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे
डतमच् वा स्यात् जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्यातमाकरे कतमो भवतां कठः यतमः ततमः वाग्रहणमकजर्थं
यकः सकः इति प्रागिवीयाः इवे प्रतिकृतौ कन् स्यात् अश्व इव प्रतिकृतिरश्वकः सर्वप्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे कन्
अश्वकः तत्प्रकृतवचने मयट् प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचने प्रतिपादने भावेऽधिकरणे च मयट् आद्ये प्रकृतम-
न्नं अन्नमयं अपूपमयं द्वितीये अन्नमयो यज्ञः अपूपमयं पर्व प्रज्ञादिभ्यश्च अण् स्यात् प्राज्ञ एव प्राज्ञः दैवतः बान्धवः
बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम् बहूनि ददाति बहुशः अल्पशः आद्यादिभ्यस्तसेरुपसंख्यानं आदौ आदितः म-
ध्यतः अन्ततः पृष्ठतः पार्श्वतः आकृतिगणोऽयं स्वरेण स्वरतः वर्णतः कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः अभूत-
तद्भाव इति वक्तव्यम् विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात् स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादि-
भिर्योगे अस्य च्वौ इति ईत्वम् वेर्लोपः अकृष्णः कृष्णः सम्पद्यते तं करोति कृष्णीकरोति ब्रह्मीकरोति ग- ३६

गोभवति अव्ययस्य स्वरादी त्वेनेति वाच्यो दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिः विभाषा सतिकालं विविधयोः सास्याकले
साम्यदायोः समासेन इषि सिद्धवति क्रत्वर्थाह्वमाग्निः समर्थने ग्रामिसार्धवति स्वोच दीर्घः स्यात् अनो भवति अव्य
क्रान्तकरणात् दत्तवराथां दत्वाद तिलोगच हानवरो लुवनेनत नतोभ्रनमनेकानि तिपाद्यावत् तादृशासमर्थ यस्
तस्मात् गवृ स्यात् क्रवालिभि योगे गविवद्रूलेद्भवतः इतिपाधि विलिविविलिते दित्वे गवित्ववत्ति तरतिपर
सम्प्रयोनवतोम्यानुपः स्यात् गविक्षते दितेमतिहानवराथं जातस्यां च समर्थो गतिनिवाभावः नित्यमान्त्वइति गः
गोशववक्रव्ये गणवेष्वदामेडितेन नाम्निसवेपूर्वपरयो वेर्णयोः परस्वरूपं स्यात् इति मकारपकारयोः पकारः पट्
पटा करोति अव्यक्तानुकरणात् किं हृङ्कारोति हानवराथोः किं कूरोति अवेरिति खरटस्वरटा करोति अते
तो किं पतिति करोति इतितद्रतः अप्रष्टो अजाद्याः अजाद्यंतष्टाप् अजादीनाम कारान्तस्य वाच्यं यन्त्वोनत
अयोग्रेतापस्यात् अजा एडका अश्वा चटका मूषिका बाला वत्सा होडा मेदा विलाता मेधा इत्यादि गणास्वो ।
जातेभ्योः कश्रेदेति इति उगितश्च उगिदेताम्नानि पदिकात् ङीप् भवेती पचंती उगिद्ग्रामिते स्त्रतेषु ग्रहणेनधा
तोवेनगतात्वाकांघातलचते नतेद्रत अताहत पंण्पत् अवेत्स्यादेव प्राची प्रतीचे दिव्रांण नदद्येसदन्द्व
ग्यात्रनुपचात्ताग्रकरपः अनुपसर्गेनपात् दिवादिनदेत्पन्नदं ततोगीषु कुरुचरी नदट् नदी देवट् देवी ।
सोपर्णीये पट्टी गैत्सी कुरुद्वयसी करदघ्नी करुमात्री पंचतयो आक्षिकी लावणिकी यादृशी इत्वरी नञ्स्न
न ककं प्स्त्यतरुणतलनानोच स्त्रैणी पौस्नी शाक्तीकी आढ्यङ्करणी तरुणी तलुनी यत्रश्च यञेनात् गी
षु अकारलोपश्च कृते हलस्तद्धितस्य इति हलः परस्य तद्धितयकारस्य लोप इति परे गार्गी आचार्यात् तद्दीर्घः यञेना ।
त ष्फोवा स्यात् सचतद्धितः षिद्गौरादिभ्यश्च ङीष्स्यात् गार्ग्यायणी नर्तकी गौरी अनडुही अनडुाही आग्र

ल कौ. ३२
37

त्रिगणितं वयसि प्रथमे प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तान्ङीप् कुमारी द्विगोः अदन्ताद्द्विगोर्ङीप् त्रिलोकी अजादित्वा
त् त्रिफला त्र्यनीका वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः वर्णवाची योऽनुदात्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनाद्वा ङीप् नकार
श्चान्तस्य एता एनी रोहिता रोहिणी वोतो गुणवचनात् उदन्ताद्गुणवाचिनो वा ङीष् मृद्वी मृदुः बह्वादिभ्यश्च ।
वा ङीष् बह्वी बहुः कृदिकारादक्तिनः रात्रिः रात्री सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके शकटिः शकटी पुंयोगादाख्यायां या
पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् गोपस्य स्त्री गोपी पालकान्तान्न गोपालिका अश्वपालिका प्रत्ययस्था
त्कात्पूर्वस्याकारस्येकारः स्यात् आपि स चाप् सुपः परो न चेत् सर्विका कारिका अतः किं नौका प्रत्ययस्थात्किं
शक्नोतीति शका असुपः किं बहुपरिव्राजका नगरी सूर्याद्देवतायां चाप् सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या देवतायां
किं सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च यलोपः सूरी कुन्ती इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणा
मानुक् ङीष् च इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी वरुणानी भवानी शर्वाणी रुद्राणी मृडानी हिमारण्ययोर्महत्त्वे महद्धि
मं हिमानी महदरण्यमरण्यानी यवाद्दोषे दुष्टो यवो यवानी यवनाल्लिप्यां यवनानी लिपिः यवनीने मातु
लोपाध्याययोरानुग्वा मातुलानी मातुली उपाध्यायानी उपाध्यायी आचार्यादणत्वं च आचार्याणी अर्यक्ष
त्रियाभ्यां वा स्वार्थे अर्याणी अर्या क्षत्रियाणी क्षत्रिया क्रीतात्करणपूर्वात् ङीष् वस्त्रक्रीती क्वचिन्न धन
क्रीता स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्तादकारान्ताद्वा केशानतिक्रा
न्ता अतिकेशी अतिकेशा चन्द्रमुखी चन्द्रमुखा संयोगोपधात् सुगुल्फा उपसर्जनात् किं शिखा न क्रोडादि
बह्वचः क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्न ङीष् कल्याणक्रोडा आकृतिगणोऽयं सहनञ्वनानविमलात्स्वाङ्गाया न ङीष् पूर्व
पदात्संज्ञायामगः पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायां न ङीष् न तु गकारव्यवधाने शूर्पणखा

तोमुखा सत्तायांकिं नासमणीकाम्या जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् जातिवाचियन्नचस्त्रियांनियतमयोपधंत
तोङीष् तटी वृषली कठी बह्वृची जातेः किं मुण्डा अस्त्रीविषयात्किं बलाका अयोपधात्किं क्षत्रिया योपधप्र
तिषेधेगवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः गवयी हयी मुकयी हलस्तद्धितस्येति यलोपः मनुषी
मत्स्यस्यङ्यां यलोपः मत्सी इतोमनुष्यजातेः ङीष्स्यात् दाक्षी ऊङुतः उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवा
चिनः स्त्रियामूङ् कुरूः अयोपधात्किं अध्वर्युः ब्राह्मणी पङ्गोश्च पङ्गूः श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च श्व
श्रूः ऊरूत्तरपदादौपम्ये ऊपमानवाचिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकंतस्मादूङ् करभोरूः संहितशफ
लक्षणवामादेश्च अनौपम्यार्थोमूत्र संहितोरूः शफोरूः लक्षणोरूः वामोरूः शार्ङ्गरवाद्यञोङीन् शार्ङ्गर
वादेरञोकारः नदंचन्ताजातिवाचिनोङीन्स्यात् शार्ङ्गरवी ब्राह्मणी वैदी नृनरयोर्वृद्धिश्च नारी यूनस्तिः यु
वान् शब्दात् स्त्रियांतिःस्यात् युवतिः इतिस्त्रीप्रत्ययाः॥ ॥ सिद्धान्तकौमुदीयं हि कोमलभाभोगमोग
नः वरदराजकृतालघुसिद्धान्तकौमुदी॥ इतिवरदराजकृतालघुसिद्धान्तकौमुदीसमाप्तेतिभद्रम्॥

38

